

Аладар АДАМ

Юлія ЗЕЙКАН

Євгенія НАВРОЩЬКА

Білий

Парно бар

камінь

з горної

каміньні

ай кало кінно

Аладар АДАМ
Юлія ЗЕЙКАН
Євгенія НАВРОЦЬКА

Білий

Парно бар **каміне**

з горної
каміньні

ай кало кінно

Художньо-документальні оповіді,
історичні матеріали, фотодокументи
про Голокост ромів Закарпаття

ББК 84(4УКР-ЗАК)6-44

А 28

УДК 821.161.2-34

Це видання, книга “Білий камінь з чорної катівні”, підготовлено Закарпатським обласним ромським культурно-просвітнім товариством “Романі Яг” у рамках проекту “Видання книги “Білий камінь з чорної катівні” (документальні свідчення про ромський Голокост)” за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”.

Книга містить окремі документальні свідчення, а також уривки з них, які записали журналісти всеукраїнської ромської народної газети “Романі Яг” Аладар Адам, Юлія Зейкан, Євгенія Навроцька, студенти Єва Чурей (факультет журналістики Ужгородського національного університету), Альона Бругош (МАУП ім.А.Волошина), перший ромський журналіст Берті Горват, голова Закарпатського обласного молодіжного об’єднання Мирослав Горват (переклад із угорської).

Подаються також інші безцінні матеріали, зокрема й художні твори ромської літераторки Марії Іллійш, яка збирала понад сотню свідчень, споминів найстарших ромів із понад півторатисячного табору міста Чоп – залізничної станції міжнародного значення, яке знаходиться на кордоні з Угорщиною...

Переважна більшість матеріалів зберігає мову та стиль авторів.

Рецензенти:

Міха (Михайло) Козимиренко,

член Національної Спілки письменників України;

Іван Мигович,

доктор філософських наук,

депутат Верховної Ради України.

ISBN 966-2921-20-6

© Аладар Адам, Юлія Зейкан,
Євгенія Навроцька, 2006

© Аладар Адам, переклад ромською мовою, 2006

ВІД АВТОРІВ

Дорогі читачі!

Видання, яке ви тримаєте в руках, для декого, можливо, буде відкриттям неznаного світу, яким жили діди, батьки, першою сходинкою до глибшого зацікавлення вже сучасною і новітньою історією ромів. І ми будемо вдячні тим, хто, надсилаючи відгуки на цю книгу, підправить і доповнить нас, ба й покритикує чи й розкритикує. Адже “Білий камінь з чорної катівні” – спроба розказати про біль, муки, трагедію, пережиту ромами-краянами.

У цій книзі зроблено спробу на основі багатьох документальних свідчень, у т.ч. споминів безпосередніх очевидців найтрагічнішої сторінки в житті ромів Закарпаття, як і усієї України, розказати незаангажовано про одну з найтрагічніших сторінок цього народу в час Голокосту.

Значну увагу приділено документальності матеріалів. Перевага – живим свідченням. Ясна річ, вони займають особливе місце. Також ми подаємо світлини, документи, листи-звернення в різні високі інстанції, зокрема до прем'єр-міністра (нині колишнього).

Драге гінаторі!

Кади кеньва, саві туме інкрен анде тумаре васта, ке варекасте, шай авла пгутерді найгінджарді лума, саваса траїнас амаре папуя, ай дада. Першо пасо ке лунго дром лачи ададівесутні нейві ісиорія роменгері. Аме наїсарас кодоленге, кон бічгавен аменге матеріали пре кади англуні кеньва, шай подпгенел ай пгердярел амен, ай шай критика керел аменге. Пгенас – „Парно бар ла каля ротато” – камас те розпгенас пала дукг барі трагедія, со траїсарде рома Закарпаття.

Андо кеньва кердо пре бут документальне скірімаско ліла (ай лен андо берш бут скірісардям). Скірісардям о серіпе кон сас ай дикглас май трагічно андо трайо роменгеро пре Закарпаття. Сар пре саворі Україна, те розпгенас пала екг трагічно чачіпе кадала народоске кана сас о Параїмос (Голокосто).

Май барі сама сас е документальні матеріали ліла. О май чачіпе – кодо о джівіндя мануша. Вон лен андре о май чачутно тган. Аме скірисарас, документи, ліла анде बारे інстанції, ко прем'єр-міністро (ко пгурано).

Сходинки Параїмосу

Зазвичай найвищим виявом расистського ставлення до ромів є ситуація, яка склалася у Німеччині з приходом нацистів до влади у 1933 році. Але це була, так би мовити, тільки вершина айсберга, що мала під собою глибокі людиноненависницькі корені, які сягали середини ХІХ ст.

Початком расистської теорії є робота автора *Gobineau* (1855), який вперше виводить поняття “арійської раси” (*Austrian race*), але лише стосовно людей Скандинавського півострова. Ця робота мала специфічний вплив на німецьку філософію і в подальшому на політичні події в Європі.

У 1868 році в Голландії з’являється праця Річарда Лібича, де вперше роми представлені такими, що не гідні життя, з визначенням посилянь на джерела і рекомендації ставлення урядовців до ромів. Ця праця, як і інші, що з’явилися у цей час, у ХХ столітті, лежатимуть в основі расистської теорії у нацистській Німеччині. Апогеєм теорії, яка матиме найбільший вплив у світі, стане робота Чезаре Ламброзо (1876) “*L'uomo delinquente*”, що мала цілий розділ з визначення злочинних ознак, рис характеру, “генетичного коду”, закладеного у ромях.

Ця книга була перекладена на багато мов світу, включаючи німецьку і англійську, і мала найбільший вплив на західну юридичну науку. На основі тверджень “теорії Ламброзо” приймається стосовно ромів цілий ряд постанов, інструкцій, законів.

У 1876 році у Баварії виходить декрет, за яким прискіпливо перевіряються документи ромів, які проживали у межах цієї адміністративної території, особливо тих, хто кочував. При відсутності відповідних документів, коні, вози мали бути конфісковані, а ті, хто мали роботу, звільнені.

Пізніше, у 1886 році канцлер Бісмарк видає директиву для всіх регіонів (земель) Німеччини, з метою вислання всіх ромів, що не були народжені у країні. Основою такого документа були численні “скарги відносно шкоди, заподіяної

ромами, які мандрували Рейхом”.¹ Оскільки міграція ромів до Німеччини, спровокована відміною кріпацтва у Румунії 1856 року, війнами, була настільки високою, особливо з південних районів Європи, то у 1899 році в Мюнхені створюється Інформаційне агентство, центральний офіс для боротьби з циганами під керівництвом Альфреда Діллманна для відслідковування інформації про рух ромської міграції по всій Німеччині. Проводилася реєстрація всіх ромів, старших шести років. Вона включала в себе фотографію, відбитки пальців та інші генеалогічні відомості, а особливо інформацію, що стосується “злочинності” ромів. Робота агентства мала наслідком підготовку і публікацію документа *Zigeuner – Buch* Діллманна у 1905 році і конференції у 1911 році. Цікаво, що Агентство офіційно не закривалося до 1970 року.

Вказаний документ, *Zigeuner – Buch* Діллманна, що з’явився у Німеччині, складався з трьох великих частин, які містили історичні відомості про ромів, аргументи і заперечення відносно управління ромськими громадами, реєстр на 311 сторінках на більше ніж 5 тисяч років, включаючи ім’я, дату і місце народження, генеалогію родичів, звіт про злочинність, добірку фотографій представників рома і сінті з різноманітних поліційних звітів.

Таким чином, це був одіозно підготовлений документ відносно однієї етнічної меншини з найбільш негативного боку. Документ стверджував, що німецькі люди страждають від “чуми” ромів, що останні є шкідниками суспільства, що роми повинні каратись поліцією найбільш суворо і піддаватися найбільш безжальним заходам, коли це необхідно. Поняття специфічної небезпеки змішаних ромських шлюбів, які Діллманн розглядає (щоб зробити повний опис ромів), були використані у Нюрнберзькому законі (1935). Це був перший расово активний (діючий) документ, він акцентував на ромоненависницьких тенденціях і схильності останніх до злочинів.

¹ У преамбулі до декрету подаються уривки з книги Ламброзо про “необхідність” прийняття відповідних юридичних актів.

Пізніше, у 1906 році Пруське міністерство видає директиву про проведення заходів неприйняття ромів, яка пізніше підписується рядом двосторонніх договорів про взаємне вигнання ромів, що мігрують з Австро-Угорщини, Бельгії, Данії, Франції, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Росії, Швейцарії. Поліцію цих держав уповноважують переслідувати ромів “за порушення законів, які включають в себе розпалювання вогнищ, незаконне виловлювання риби, незаконний кемпінг” і т.ін. Навіть забороняють тимчасове відвідування дітьми школи під час зупинок при переході через область. Пруський уряд дозволяв легалізацію ромів тільки за умови наявності у претендента документа про постійне місце проживання, завіреної поліцейською управою довідки про відвідування дітьми школи, наявність банківських рахунків.

Різке погіршення умов проживання ромів Німеччини змушує останніх полишати країну і від’їжджати в інші країни Західної Європи.

Але всі країни ніби копіюють одна одну у прийнятті нових антиромських законів. У 1908 році в Англії виходить закон про те, що, мандруючи, ромські діти зобов’язані навчатись у школі, але не більше півроку. Цей “закон” був відмінений тільки у 1944 році, що сприяло масовій безграмотності ромів. Навіть нейтральна у всі часи Швейцарія не лишилася “байдужою” до ромського питання. Уряд країни у 1909 році пропонує урядам Німеччини, Італії, Франції та Австрії обмінятися інформацією про рух ромів вздовж кордонів. Крім того, швейцарське міністерство юстиції розпочинає національну реєстрацію ромів, побудовану за мюнхенською моделлю. Подібні заходи розпочинає у 1912 році французький уряд, який вводить так звані персоніфіковані картки для ромів (*carnet anthropometrique*), які вимагали індивідуальну фотографію, відбитки пальців. Цей закон мав силу до 1970 року! З 1914 року новий закон Швеції забороняв подальшу міграцію ромів до цієї країни, чим було ізольовано їх від родичів, які проживали в інших європейських країнах. Закон діяв до 1954 року. Норвегія і Данія впроваджують подібні закони в цей самий період.

Важливою сходинкою до юридичного оформлення знищення ромів є маловідомий широкому загалу висновок, до якого прийшли у 1920 році два брати – психіатр Карл та суддя Альфред. Вони наводили докази на “користь” вбивства тих, хто є баластом (ballastexistenzen) суспільства, чие життя є піщинкою або незначною вагою у межах людської гуманності. В першу чергу, це стосувалося ромів. Концепція (Lebensunwertesleben) “не вартих життя” або тих, хто не заслуговує на життя, стає найбільш вагомим положенням у нацистській політиці, теорії “чистоти рас”, схваленої у 1933 році Гітлером.

З приходом нацистів до влади, вже 26 травня 1933 року приймається закон про легалізацію стерилізації осіб, які “не варті життя”, що стосується, в першу чергу, ромів та інших “німців чорного кольору” (сенегальців та інших представників африканських народів, завезених у Німеччину під час Першої світової війни для патрулювання долини річки Рейн). Вперше цей закон торкався і єврейського населення, як такого, що є “соціально несприятливим”. Цим же законом анулювалося німецьке громадянство ромів, які не могли довести народження у Німеччині, а також “східних євреїв” (яких у 1933 році нараховувалося майже 20% від усіх євреїв Німеччини).

Префекти деяких районів Німеччини навіть надіслали клопотання до Ліги Націй про можливість встановлення колоній для переселення європейських ромів на Полінезійські острови!

На основі “Закону про звичайних злочинців” від 18 вересня 1933 року багатьох ромів було вислано у концтабори, де вони стали першою безкоштовною робочою силою.

З 1934 року уряд Швеції приймає закон, за яким розпочинається масова стерилізація ромів, що різко посилюється у 1941 році. В першу чергу це стосувалося так званих “соціально небажаних жити” та так званих “норвезьких мандрівників”, і робилося це з метою підтримати чистоту шведської раси.

У тому ж році, 26 березня, приймається закон про анулювання німецького громадянства ромів, східних євреїв та “небажаних іноземців”; у липні приймаються два закони в

Нюрнберзі про заборону одружуватись німцям з “євреями, неграми і циганами”. Крім того, 8 вересня Дюссельдорфський районний адміністративний суд забороняє ромам отримувати ліцензію, яка дозволяла останнім займатися торгівлею на колесах, а 3 грудня в Берліні і Дюссельдорфі виходять поліцейські постанови про заборону ворожіння.

Позбавивши ромів, євреїв можливості займатися легальною роботою, нацистська партія розпочинає підготовку суспільної думки про небажаність самого існування ромів на підвласних їм територіях. Загалом від 17 вересня 1935 року євреїв і ромів понижують у громадянському статусі до другорядних громадян суспільства, а вже у грудні того ж року для ромів створюється перше гетто у місті Gelsen Kirchen, яке патрулювалося поліцейськими, озброєними солдатами і собаками.

Наступним кроком до повного знищення було прийняття 7 березня 1936 року закону про позбавлення права голосу у ромів та євреїв. Таким чином, небажані елементи, позбавлені громадянських прав, мають бути вже фізично знищені. Для цього теж приймаються відповідні закони із мовчазної згоди більшості, яка підсилювалася небувалою пропагандою та агітацією всієї нацистської людино-ненависницької машини.

У червні 1936 року в Берліні з'являються дослідження 13-го Відділу національного міністерства охорони здоров'я під керівництвом доктора Роберта Ріттера під контролем Національного міністерства внутрішніх справ. Основна мета дослідження була в тому, щоб визначити, чи є роми і афро-європейці арійцями, чи вони відносяться до sub-hamans.

До початку 1942 року Ріттер документально перевіряв генеалогію всіх німецьких ромів і сінті населення країни, а 5 і 6 червня виходять два проспекти, видані національним і пруським міністерствами, що інструктують поліцію про відновлення “боротьби проти циганської чуми”, а вже в червні і липні декілька сотень ромів і сінті транспортуються у концтабір Дахау для підневільної праці.

Лікарі, які обслуговують нацистів, один за одним видають ряд досліджень про те, що євреї і цигани мають

іноземну, азіатську родословну і підтверджують необхідність їх стерилізації (Ханс Глобк, Роберт Корбер, Клаус Єуген і ін.).

У Лейпцигу Мартін Блок у книзі, основаній на загальному вивченні циган, виправдовує нацистське – расистське – ставлення, кажучи, що у циган є “неприємний запах” і кожен відчуває почуття недовіри і відрази в їх присутності. Преса активно обробляла громадян. Tageblatt у серпні 1937 року, підписане Георгом Навроскі, ставило завдання відносно ромів і сінті: “Ми бачимо, що питання циган є, у першу чергу, расовою проблемою, яка повинна бути вирішена і яка вже вирішується.”

Після такої шаленої підготовки нацисти починають проводити не менш шалені акції. Так, з 12 по 18 червня 1938 року в Німеччині і Австрії пройшов так званий “Тиждень прибирання циган”, який був третьою суспільною акцією подібно до “Ночі довгих ножів” та “Кришталевої ночі”, а 9 листопада того ж року така ж акція була проведена відносно євреїв. На виборах 1938 року за законом від 16 березня ніхто з ромів не голосував, а після 23 березня – ніхто з євреїв.

Роберт Ріттер продовжував свої дослідження. Він (до речі, спокійно пережив війну і помер у своєму ліжку від старості) видає нове дослідження, де встановлює, “що 90% німецьких циган мають змішану кров, що дозволяє характеризувати їх як людей повністю примітивного етнологічного походження, чия розумова відсталість робить їх нездатними до реальної соціальної адаптації..., питання циган може бути вирішено тільки тоді, коли нічого не вартих індивідуумів циган змішаної крові зібрати разом у трудові табори і зберігати там, щоб вони працювали, і коли подальше розмноження цього населення змішаної крові поступово зупиниться”.

У Франції, Австрії, Німеччині, Польщі будуються концентраційні табори для ромів, а у Бухенвальді над 250 ромськими дітьми проводяться досліди, ніби над морськими свинками, для перевірки дії газових кристалів газу “Циклон-Б”.

У серпні 1941 року Генріх Гімлер видає декрет у Німеччині, де визначаються критерії для расової і біологічної оцінки. Генеалогія циганських індивідуумів повинна бути

досліджена на трьох поколіннях (для порівняння – євреї тільки на двох поколіннях єврейської генеалогії). Була розроблена класифікація ромської крові:

- “Z” – класифікація ромської крові;
- “ZM+” – означала більше, ніж половина циган;
- “ZM” – означала половина циган;
- “ZM-” – означала менше половини циган;
- “NZ” – означала не циган.

Якщо тільки бабуся і дідусь були напівнімцями (тобто мали лише 25% або ще менше ромських предків), за індексом класифікації вони вважались як “ZM-”. Всі діти ромів були виключені (як і єврейські діти) зі шкіл.

Концентраційні табори створюються і на території Хорватії (Ясеновач), Сербії.

У травні 1943 року Ріттер оголошує про завершення своєї роботи з класифікації циган Німеччини та Австрії. Загальна кількість “расово і біологічно примітивного населення” становить 23 тисячі 822 особи.

В кінці 1943 року Гімmlер наказує знищити всі концтабори, де знаходяться ромські в’язні, що закінчується цілковитою ліквідацією тих, хто в них утримувався.

Напередодні наближення частин Червоної Армії до найбільшого концтабору нацистів Аушвіц–Біркенау нацисти, замітаючи сліди своєї злочинницької діяльності, 2 серпня 1944 року влаштували чорний день в історії ромів, або так звану “Циганську ніч”, коли були знищені останні 4 тисячі в’язнів-ромів, отруєні і спалені у крематорії.

Таким чином, ми бачимо, як нацистами крок за кроком приймалися відповідні закони, декрети, постанови, укази для фізичного знищення ромів. Роки з 1933 по 1945 вважаються часом Параїмос – часом Великого винищення, катастрофи ромів. На сьогодні вважається, що 1 500 000 євреїв і ромів були вбиті в Європі нацистським режимом і його маріонетковими сателітами. Визначити точні цифри тих, хто загинув під час Голокосту, не можна, тому що багато вбивств не було зареєстровано, так як вони здійснювалися у віддалених областях, лісах, полях, там, де ромів застала війна. За

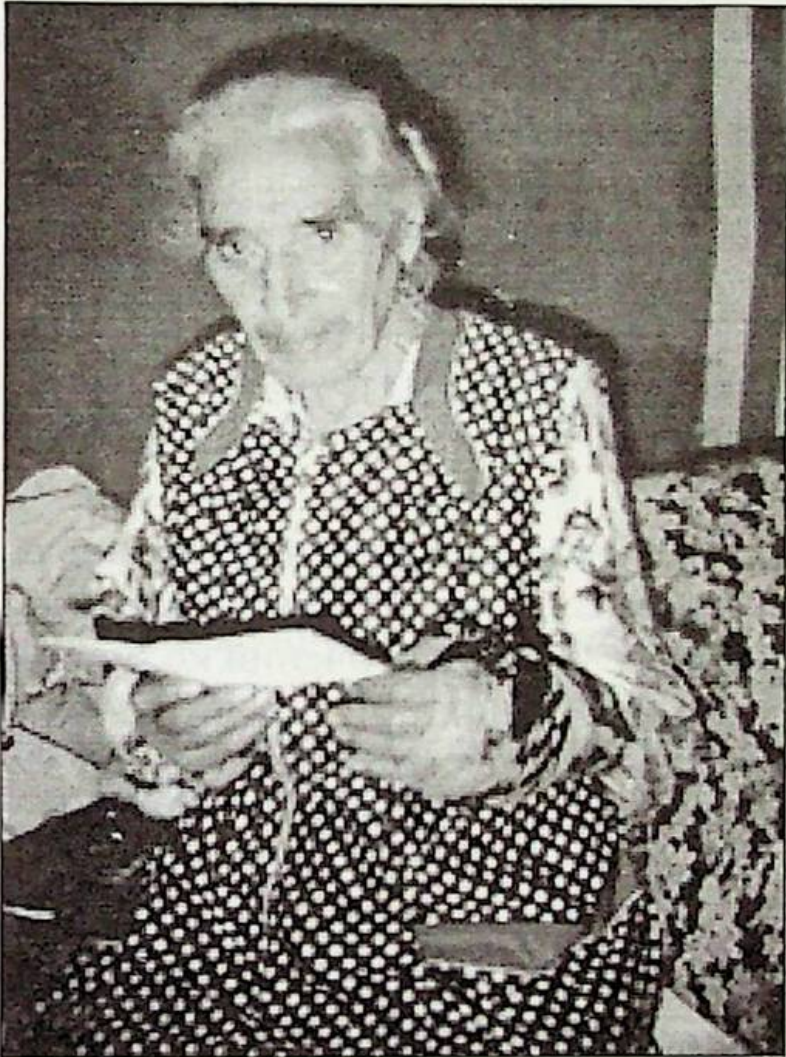
дослідженнями В. де Жуа Кохановського, який співставив кількість ромів Європи до Другої світової війни і перших повоєнних років, ромів стало менше на сім мільйонів чоловік.

*Аладар Адам,
Євгенія Навроцька.*

Частина I

Жуви
свідогато

Голгота сваявської ромки

Явка Терпак

Її розповідь була настільки вражаючою, що не хотілося вірити. Досі було відомо, що у далеких суворих краях Заполяр'я чи не кожний п'ятий мешканець – українець. Їх везли туди в основному на каторгу, аби фізично знищити в новітніх катівнях сталінської епохи, започаткованих ще «другом усіх дітей і народів світу» – Леніним.

Сьогодні лишень починають відкривати схрони КДБ із справами рабів того часу. Та й значна частина архівів вивезена. До нас лише із споминів колишніх

політв'язнів Воркути, Інти, Ухти доходять відомості про окремих ромів, які сиділи у в'язницях. Правда, їм усім система інкримінувала кримінальні злочини: крадіжки, розбій, зґебраттво.

Недавно ми дізналися, що роми мучилися не лише у Заполяр'ї, а й і у безкраїх лісостепах Сибіру.

Не хочемо переповідати від себе, аби чогось не вигадати, бодай окремих деталей, історію страдницького життя сваявської ромки **Явки Терпак**. Її слово.

Спомин із юності

– Голодували страшно. Вдосвіта відчинялися двері хати одної, другої, четвертої, десятої, заледве виходили господині й поповзом на пустир, що бовванів поза табором, шукали лободу, кропиву, аби зварити дітям таку-сяку зупу.

Наші зелені гори довкола ніби поніміли з відчаю. Досі годували весною, влітку, восени, аж до самої весни грибами, ягодами, диким кропом, усіляке зілля могли знайти від різних болістей. А тут...

Наче гріх якийсь з неба спустився на Сольву (Сольва – тодішня назва Сваляви, з 1957 року – місто районного підпорядкування. – Авт.). Таке й не приснилося б, що з приходом у ромський табір почали виробляти угорські пір'яники (жандарми) та німецькі солдати. З табору нікому не вільно було виходити без дозволу. Він був оточений колючим дротом. Майже поруч з табором знаходилася військова частина, яка охороняла небезпечних для гортіївського уряду злочинців, – а це були і українці, і роми, і словаки.

Мені трудно переповідати бачене, пережите. На гадку приходять окремі уривки, особливо вночі, коли не можу заснути, бо часто пухнуть ноги і я лікую їх народними методами, та й ніє спина, болять руки. Старість – не радість... Затямилася мені страшна картина пережитого.

...Захворіла на тифус (тиф). Мое волосся, якому заздрили подруги, – хвилясте і чорне, поголили. Та ще й побили до того ж. Після тої біди пам'ять стала такою «м'якою», що губила не те, що імена. Сорок і один тиждень у гарячці, мареннях провела у Берегівській тифусовій лічниці, як тоді називали цей шпиталь. Часто привижався мені наш табір, потік за ним. На його берегах росла лоза, лобода та жалива (кропива), яку не раз збирала.

Коли вже почала приходити до себе, поверталася пам'ять, то побачила: шпиталь повний людьми: русини, наці роми. Спадала довкола ніч. З'являлися криті чимось, ніби

брезентом, машини, з них німці виштовхували людей просто на землю (інколи тягли за ноги, пораз розгойдуючи хворих). Згодом тих, які подавали ознаки життя, коли були вільні місця, то заносили у тифусовий шпиталь, а як не було їх – приїжджали інші машини, ніби закриті фургони, й туди закидували тифозних.

Ніч ховала приїзди і від'їзди машин. Хворі у приміщеннях намагалися не стогнати. Кожен зойк міг повернутися для них смертю. Черговий санітар у задушливих палатах під час нічних обходів показував на тапчани, де лежали хворі, на рядна й говорив, що ці люди не житимуть на цьому світі.

І ще кілька споминів із життя уже в таборі-гетто

Красуні-ромки ховалися у хащах, обмазували обличчя, аби не впадати в око солдатам і жандармам. Молоді жінки знаходили яри, канави і там перебували світловий день і лише ночами навідувалися до сімей. Готували їжу, аби з світанком знову зникнути. Мати ж мала, окрім мене, на своїх плечах ще шестеро дітей, не раз вони були напівголодні. Поруч із табором була військова частина.

Залишки з солдатської кухні скидувалися у яму. Ромки з табору щодня йшли сюди і збирали, то лушпиння, то залишені квасолини, а іноді й дрібну картоплю, що викидали, – з того варили зупу, додаючи жаливу, лободу.

До приходу німців і жандармів ми не були вже такими бідними. Мали таке-сяке господарство, а в ньому було десять кіз, кури, було своє молоко. А на свято – м'ясо. Якось нечekanо до нас зайшли кілька німців, обнишпорили все довкола, забрали не лише кіз та курей, а ще й побили матір, бо вона плакала і кричала (в домі ж голодні роти): «Не руште нічого!»

Ми слухали гірку сповідь Явки. Вона сиділа на ліжку, бо прихворіла. Попросила нас розказати, що діється у світі, бо давно уже не виходила з хати. Трохи пізніше почала до вже розказаного додавати нові штрихи.

Наразі в голову не все приходить із пережитого. Раз ви кажете, що хочете написати, аби молоді знали як нам жилося-малося за приходу гортіївської влади, то думаю собі, що можна додати таке: біля нашого табору чергували машини з червоними хрестами – то було попередження, що невільно заходити, бо тиф. Та й без цієї застороги ніхто сюди й не прагнув іти за ці дроти. Скажу вам по щирості, мабуть, ото Господь так вчинив, щоби не винищили весь наш табір. Тиф «порятував» ромів від спалення у концтаборах, то інакше вивезли б усіх у Німеччину, звідки мало хто повертався. Або ж розстріляли б. Просто німці та пір'яники (жандарми) боялися подальшого зараження. Тому вони і хворих (молодих тільки) відправляли у лікарню. Інших – просто знищували.

Спомин про брата Василя

Про щоб не розказувала пані Явка, а все ж її думка раз по разу завертає до брата Василя.

Після другого знайомства з цією непересічною ромкою, за плечима якої тернистий шлях, зрозуміли: Василь для неї, мов зірка. Вона звіряє по ньому свої вчинки і каже: «Василь би так теж зробив, або не зробив».

Явка народилася у селі Вишня Грабівниця, неподалік селища на Мукачівщині – Чинадійова. Батьки були словацькими ромами. Звідси й ім'я Явка (Янка). Згодом переїхали у Сваляву. За другим чоловіком прізвище у матері Цубера. Діти ж пишуться Терпак – за материним прізвищем.

Василь ріс здібним, допитливим хлопчиком. Дуже уважно ставився до сестер, матері. Тягнувся до грамоти, любив слухати різні історії. Часто його можна було бачити в оточенні дорослих ромів. Вони з-поміж підлітків теж виділяли цього хлопчину й пораз, коли він їх не чув, то говорили: «З цього Василя може вийти велика людина, але вчитися йому треба».

Василь і вчився. Від старших у таборі перебирав мудрість, з матір'ю обговорював господарські справи, виховання молодших. І вона цілком покладалася на нього.

Явка говорила нам, що вона не пригадує, аби Василь навіть за дуже велику провину вдарив когось. А в сім'ї, до речі, було дев'ятеро дітей – Міша, Явка, Марія, Василь, Андрій, Юрій, Петро, Янко, Іван.

Кожного треба було нагодувати, одягнути. Менші носили одягу старших. Всі були роботящими. Яку б не задавав роботу Василь, – виконували. І в хаті завжди було чисто, і на подвір'ї. Їх діти не ходили замурзаними і не були забіяками. Мали друзів серед білих – гадже.

–Наче сьогодні я пригадую, – продовжувала неквапом Явка, – як Василь став пропадати, зникати на кілька днів. Мама, очевидно, про щось знала, бо коли я надто вже стала допитуватися, бо чула як вночі тихесенько відчинялися двері і у темінь зникав брат, вона поклала палець до губ. Я вже знала, що коли вона так робить, годі допитуватися, бо нам про це не треба знати.

Наша сім'я, хоч і особливих статків не було, а все ж посилала дітей учитися. Мама говорила, що читати і писати кожен мусить знати, як і рахувати, бо життя велике і в ньому без науки буде дуже тяжко. І не вчені дівчина чи хлопець і роботу знайти не зможуть добру, і поїхати нікуди не зуміють. Бо не зможуть прочитати, що пишеться на станції про напрямок поїздів.

Я у 7 років пішла до школи. Навчав нас священик Дюрко з Мукачева. Його дружина була чорніша за циганку, а я була обличчям біла, тільки волосся мала чорне і кучеряве. Всі казали, що я гарна, правда, я тому не надавала значення. І Василь ходив до школи, добре вчився.

Нас цікавило, як склалася доля Василя, коли підріс. Почули, що оті його відлучення з рідної хати були й не такими простими. Знався він із лісовими братами (так називали партизанів. – Авт.). Мужнім юнаком був Василь. Він спостерігав, як групу вистежених поранених і контужених партизанів, яких жандарми на возі возили по Сваляві, бо були доведені до такого стану, що не могли ходити, прив'язали згодом до стовпів, обклали сухим хмизом і спробували підпалити. Однак хмиз не загорався, хоч і був сухим. Тому комусь із пір'яників спало на думку послати, аби принесли соломі. Відтак її кинули до ніг партизанів...

Майже всю Сваляву облетіла вістка про розправу над лісовиками. А ромів зігнали сюди і змусили дивитися на палаючі людські факели...

Можна лише припускати, що ця жахлива картина, від якої тілом ішов мороз, збурила душу Василя. Він жадав своєму народові іншого життя. Зв'язки з партизанами не припиняв.

Довколишні гори наче б прислухалися до того всього, що відбувалося навкруги у Сваляві, а у березні 1939 року місто було окуповано гортиською Угорщиною, почалися тривожні дні та місяці. Люди не мали роботи, боялися навіть вийти на вулицю. Почався голод. Число безробітних сягнуло далеко за тисячу. Лише понад сотня сваявців отримали тимчасову роботу: це був ремонт розбитих доріг. Дев'яносто п'ятьох безробітних відправили у трудові табори Німеччини та Угорщини. Інші люди залишилися без будь-яких засобів для існування. Крім того, у Сваляві вже згаданого року мешкали 80 калік, які, аби не померти з голоду, займалися жебрацтвом. Люди не мали за що платити податки, повертати борги. Тому влада за борги забирала все, що було придатне в господарстві, навіть подушки і кури. Старожили Сваляви пам'ятають ті облави, які робилися на людей.

Коли говорити про освіту, то 1939 року в Сваляві була лише одна горожанська школа з «угроруською мовою викладання». В установах була заборонена українська мова. Дискримінація набрала жахливих форм. Українця А.Цуберга, який одружився з ромкою, котра мала шестеро дітей, жандарм у непогоду вигнав із власної домівки.

За багатьма неблагонадійними сваявцями був встановлений поліцейський нагляд. Молодь у цій ситуації знаходила єдиний вихід – тікала у Радянський Союз, аби там вступати у загони і йти на фронт та воювати з фашистами.

Але дуже часто юнаки і дівчата потрапляли не в армію, а їм, як кажуть, «світили» табори.

Ми зробили цей невеличкий відступ для того, аби сказати: «В часи окупації було дуже тяжким життя місцевого населення. А що вже казати про ромів. Табір з приходом

горських окупантів перетворився у гетто, де люди чекали або вивезення у Німеччину в концтабори, або повільної смерті.

Найсмільвіші перетинали темної ночі кордон. Вступали антифашистські групи, допомагали партизанам.

... Явці важко говорити. Вона просить подати їй криньку, яка захована за якимось великим портретом. Обережно розв'язує стрічки, якими перев'язані папери. Витерла долонею сльози, які непрохано впали на перину, обовити:

– Василь... То від нього – солдатські трикутники. Подобенки (світлинки. – Авт.) не залишилося. А жаль. Найкращі школярі-роми, які пораз приходять до мене, послухати повідь про брата, який був і в партизанах, і в Червоній Армії, обачили його і на світлинах. Час був жорстокий. Йшла війна, не всі листи Василеві збереглися. І ордени мій брат мав, і медалі. У Лопушанці – то село таке недалеко від нас, живе один чоловік, він українець, який особисто знав Василя, міг би багато про нього розказати.

Явка поклала перед нами кілька солдатських трикутників. Вони пожовклі, деякі уже розірвані (а це свідчення того, що їх часто брали у руки, читали). Та й чорнило вицвіле.

Хай вас, дорогий читачу, не дивує форма листів. Вочевидь, звернете увагу, що писані вони ніби Василем, а й не Василем. І на кожному трикутнику – штамп цензури. Чомусь усі листи шли через Москву.

Польова пошта 12786
Москва – 19, вул. Фрунзе

Лист від сина

Здрастуй, мамо!

Повідомляю, що поки живий і здоровий, чого і вам бажаю. Часати нічого. Б'ємо німця. (Далі розмиті або вилучені рядки. — Авт.). Спішимо на Берлін.

11.01.1945

Василь не повернувся.
А ще, окрім трикутників, подає і такий документ.

Довідка

Від 25 серпня 1981 року № 124

Видана Свалявським райвійськкоматом матері червоноармійця Цубері Пелагії Андріївни, втім, що її син, Терпак Василь Андрійович, у часи Великої Вітчизняної війни у квітні 1945 року пропав безвісти.

Основа – список вх. № 10515 ст. 83.

*Свалявський райвійськкомат.
Полковник Хамідуллін.*

Всі надії велика родина поклала на Василя. З вірою про те, що він повернеться і все у їхньому житті зміниться, й жили.

Не так сталося, як гадалося.

Спомин про «телятники», які везли в Сибір

Атмосферою далекого вже нині часу повіяло, коли Явка розказувала про свою роботу у військовому госпіталі у Мукачеві. Начальником там був Курикін Василь Васильович.

Вдома, у таборі, ледве раз на день щось варили. І якось ніби мана найшла. Працювала тоді на складі. Побачила мішки з мукою, цукром. Думала, ніхто і нічого не запримітить і порятує вона своїх голодних братів і сестер, коли у мішечки трохи набере щось їстівного. Солдат, що зачиняв склад, запримітив, що я щось беру. І доніс у комендатуру. Судили мене в Ужгороді. Судовий вирок і досі звучить у вухах: «Десять років тюрми!»

Як згадує, у «теляниках», якими їхали багато діб, – задуха. Говорили, що везуть у тайгу, на лісоповал, де дуже тяжка робота.

Валили ліс там не лише чоловіки, а й жінки, підлітки. В снігах викопували землянки, жили там. Чимало людей не

витримували й кількох місяців. Знесилених, обморожених, покалічених конвоїри з собаками відводили вбік і розстрілювали.

Їй випала інша дорога.

Під пильним оком озброєних конвоїрів її, як і добру сотню інших засуджених, привели у барак, де віяло холодом з вибитих шибок вікон, він просочувався у шпаринки стін, проникав усюди... То було у Красноярському краї, станція Жанаарка.

Собаки рвалися з повідків, гавкаючи на кільканадцять рядів жінок у грубій одежі – зношені чоловічі не за зростом бушлати, правда, на спині на них нашиті номери, продубльовані на шапках-ушанках, у нашвидкуруч зроблених валянках, гумові підошви яких нездатні були уберегти ноги від відморожувань...

Трохи перепочивши, взялися утеплювати барак. Та увірвалися озброєні наглядачі з криком, який підсилював гавкіт собак: «Виходьте і шикуйтеся у колони!»

Кілька тисяч каторжанок вигнали із сусіднього бараку, поставили всіх «на струнко», а потім взялися до перелічування. Змучені важкою роботою, ледь тримаючись на ногах, бо коли хтось падав, то його одразу ж добивали, стояли, мов ті топольки, хилені вітром.

І отак – щодень гнали нас на різну роботу. Навіть і перед самим снігом збирали сіно, косили. Яюсь, коли заливала косарку пальним, то порізала обидві ноги, довго хворіла. Якби не подруги, то й не вижила б.

На тверді нари стелила якусь шматину. Яюсь дізналася про чорняву молоду жінку, яка говорила русинською мовою. Спотиху її запитала: «Сестро, а ти звідки?» Вона відповіла: «Жінка з Карпат».

Порепані до крові опухлі ноги, обличчя зі слідами шрамів, ось так виглядала ця жінка. Вона сама, коли я хвора металася у гарячці, підійшла і дала ковтнути води і твердої віри.

То була дуже страшна картина, коли жінок виганяли на сільгоспроботи. Нам весь час повторювали, що Сталін вимагає, щоб ми трудом спокутували свою вину.

Спомин про монашок

Я не знаю, – згадувала Явка, – де був рідний дім цих жінок.

Проте, чомусь їх поселили у окремому бараці. На роботу категорично відмовлялися іти. На побої, гавкання собак, яких на них нацьковували, – відповідали молитвою.

Ми, порівняно з монашками, почували себе краще. За роботу, якщо виконували норму, отримували 700 грамів чорного хліба, а якщо ні – то 300. Ще й діставали кашу, яку називали «карі очі». Рідко була жовта каша.

Монашки ж проводили час у молитві. З їжі брали лише хліб і солоні оселедці.

Ми, працюючи на сільгоспроботах, коли наглядачі кудись відлучалися, ховали по кілька картоплин у ліфчики, у волосся під хустку. Прибувши у барак, дивилися, хто наглядає у монашок, коли була жінка, яка була доброю і пропускала когось одного з нас, то передавали їм картоплини.

Одного разу і мені довелося потрапити до монашок. Їх барак зовсім різнився від нашого. В одному з куточків вони самі собі зробили ікони, там висіли і пацьорки з хрестиками. Монашки готувалися до всіх великих релігійних свят. Запам'ятався мені Великдень. А від монашок свята переходили до нас.

Слухати Явку, наче подорожувати у страшний світ, створений сталінсько-беріївською системою. Ось як вона характеризувала життя монашок: від недоїдання та нервового виснаження щотижня кілька монашок помирали, а вже через рік у бараці не було майже нікого.

– Мені було дуже сумно, коли вмирали ці святі жінки. Я дуже їм співчувала. У дитинстві відвідувала початкову школу, де вивчала Закон Божий. Ці жінки молилися, і я пригадувала, що ці святі пісні й молитви чула ще вдома.

І наші деякі жінки у бараці на ніч теж молилися.

І ще була в житті Явки станція Долін, де вона теж тяжко з іншими каторжанками трудилася. І був день, коли дізналася про смерть Сталіна. А було це так:

– Начальник дільниці Деліков сказав, що потрібно дванадцять дівчат, що мають привезти вугілля з дивізіону. Серед тих, яких змусили йти, була і я. Проминувши вахту, відійшли один кілометр, почали кричати «ура», стрибати і танцювати, бо одна з дівчат у таборі дізналася під великою таємницею від когось з наглядачів, що помер Сталін. Радості не було меж.

Явка підвелася з ліжка, очі в неї загорілися дивним блиском, як перше почула про смерть тирана.

– Як нині згадую, що я тоді співала усі домашні пісні, а також українську, якої навчилася в таборі, «Ти, козаче...»

Ще сваявська ромка розказала про весняну, літню та осінню одягу. Мала товстий як цайк халат. Його розрізала, пошила і носила як верхній одяг. Все, що вдалося зберегти за довгі тижні дороги у Красноярський край – відібрали та ще й сказали: «Ти злочинниця і не можеш носити гарні речі».

Ми приїхали у невеличку хатину на третю зустріч з Явкою.

Попередньо не домовлялися. У єдиній кімнаті, чистій, прибраній по-святешньому, з фотографіями на стінах, поралася її юна онука. Так уже вийшло, що Явка одружилася вже після повернення з таборів. З чоловіком не мали дітей, виховувала названого сина. Він живе окремо. Тепер, аби не бути самотньою, бо часто хворіє, запросила до себе жити дівчинку-підлітка. Вона нам і розповіла, що її господиня має невеличку пенсію, дуже багато грошей витрачає на ліки. Отож пішла... просити.

На мінорній ноті закінчуємо оповідь про страдницьке життя сваявської ромки. Тисячі політв'язнів і репресованих зводили будови віку, в тому числі Біломорканал, БАМ і т.д., т.п. Та ті, які вижили, репресовані і політв'язні, мають свої Товариства, більшість домоглися реабілітації, листуються одне з одним. Явка ж – одна...

Заступник голови Сваявської райдержадміністрації, кандидат історичних наук Георгій Кеменяш, якому розказали історію страдницького життя Явки, пообіцяв зробити все, аби

на старість вона не йшла просити. Хочемо вірити Георгію Георгійовичу, бо це саме він та Б.І.Співак, І.Ф.Янович є авторами статті про Сваляву, яка вміщена в українській енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР (Закарпатська область)», яка побачила світ у 1982 році. Двоє згаданих науковців уже покійні (Б.І.Співак, І.Ф.Янович). Та до честі їх усіх вони єдині з усіх авторів багатотомної історії, котрі написали, що на Закарпатті (в Сваляві!) жили і роми. Більше того, тими ромами були батько і мати Явки.

Жорна долі

Юрій Фенеш

... Ми поверталися з православного храму. Чулися незвично. Відспівували, поминали, відкланювалися від знаного у краї історика, доброго друга ромів, чия смерть настала раптово: повернувся додому з екзамену в Ужгородському державному інституті інформатики, економіки і права доцент, кандидат історичних наук, який лише за два дні до смерті в одному з коледжів міста виступав із доповіддю «Яку

епітафію напишуть на їх могилах?» В ній йшлося про маловідомі факти з життя ромів Закарпаття у контексті подій Європи напередодні Другої світової війни. Завершилася доповідь розповіддю про життя ромів Іршавщини у той трагічний час. Василь Васильович Пальок, а це про нього мовиться, родом із села Лисичова, де як і в сусідньому Довгому,

здавна проживали роми, займаючись своїми споконвічними ремеслами.

Не знаємо, чому повертаючись із похоронів та проходячи повз будинок на проспекті Свободи, вирішили заглянути до подружжя Фенешів? Цю «хрущобу», у якій отримали квартиру Юрій Олександрович і Надія Олександрівна, кажуть, зводили в'язні. Проминули темний під'їзд, двері відчинилися лише після довгого натискання на пігулку дзвінка. Приклавши пальця до вуст, миловидна повнява жінка рухом запросила йти далі. За малесеньким коридорчиком була головна і єдина кімната квартири. Надія Олександрівна безшумно нас запросила роздягнутися: зрозуміли, що чоловік Юрій Олександрович нездужає.

А згодом, трішки підвівшись з ліжка, пан Юрій оповідав нам про своє життя-буття. А ми не знали як підійти до того головного, за чим прийшли сюди. Розказали і про похорон у православному храмі відомого у краї історика, за якого священник сказав: «Досі у нашому соборі ще так нікого не поминали як В.В.Палька. Прийшли його численні колеги і учні, теперішні й колишні студенти. Ця людина прожила життя недарма. Він писав історію краю правдиву, багато перебачив і пережив на своєму віку. Не закінчив її, пішов у вічність, переповнений планів».

– Я читав статті у газетах цього історика. Кажете, що він писав і про ромів, добре ставився до цього народу. Не знаю, скільки місяців ще житиму, бо можливо, уже б давно пішов туди, де Василь Васильович. Якби не було поруч надійного друга і дружини Надії Олександрівни. І ще хотів би дожити до того часу, коли у моєму місті, чи іншому в області відкрили пам'ятник Рому, якого винищував кат Гітлер, але він, навіть спалений у Дахау та інших катівнях, – не скорявся.

Отак неочікувано і розмова повернула до господаря квартири. Ласкаві руки дружини підставили йому подушку, і трохи підвівшись Юрій Олександрович почав свою оповідь:

– Доля надзвичайно примхлива. Одних карає, інших нагороджує, ще одних минає. На мою долю припало все: горе, щастя, вдача.

Народився у великій ромській родині, де було восьмеро дітей. Був четвертий. Батько працював музикантом. Грав у ансамблях Угорщини на контрабасі. Але захотів повернутись додому, коли почалась Друга світова війна, у своє село Холмок, що на Ужгородщині. Там знову з родичів зібрав музичний колектив, який грав по всій окрузі – на балах, весіллях, похоронах. Всіх дітей (хлопців) сам вчив музичному мистецтву змалечку, готував собі заміну.

У грізному 1944 році, коли наближався фронт, 1 серпня мене і ще 1500 хлопців було призвано на виконання трудової повинності: рили окопи і траншеї, засипали дороги, ями, що утворювались після бомбардувань. Відкопували зі зруйнованих будинків мертвих, ховали їх. З міста Нодькошино перевели до міста Гедоли, де працювали до листопада 1944 року. Потім всіх, хто ще залишився, посадили у товарні вагони і відправили у м.Дрезден. Там 21 січня 1945 року пережив англійське бомбардування, дивом залишився живим. Відкопував із зруйнованих будинків живих та мертвих, розчищав вулиці. Війна наближалась до завершення. Але в цей період фашисти найбільш лютували. Всіх ромів, які вижили від голоду та бомбардувань, відправили у Австрію до концентраційного табору в м.Віллаг. Там пережив надзвичайно важкі для себе місяці. Нас зовсім не годували. Шукали порожні консервні банки, куди складували лушпиння від картоплі, яке викидали німецькі солдати. Варили їх на маленьких вогнищах і їли. На величезній площі табору не було жодної зеленої рослини – їх полонені по крихітці виривали і їли як зеленину. Коли наприкінці травня 1945 року концентраційний табір звільнили англійці, в'язні ходили, як живі скелети. При зрості 173 см важив 48 кг. В госпіталі в'язнів підгодували та підлікували, а потім відпустили. Тільки 7 листопада 1945 року повернувся в Ужгород. На щастя, доля усміхнулася мені. Вона подарувала зустріч з Надією Олександрівною.

У Юрія Олександровича при згадці про дружину теплішають очі. Він запитує:

- А скажи, Надіє, скільки років ми разом?
- Аж цілих сорок сім, – відповідає.

Надія Олександрівна говорить, що жорна долі дають про себе знати. Чоловік переніс інфаркт, болять його руки, ноги.

Інколи впадає у сум і каже, що болить душа. Маленька пенсія майже вся іде на ліки, відмовляють собі у найбільш необхідному – їжі. Юрій Олександрович здав документи на отримання допомоги у Фонд «Відродження і примирення». Та працівники, переглянувши документи, – повернули. Підстава – неправильний запис у довідці, що була видана англійською адміністрацією концтабору. Правда, певні кошти отримав від угорського уряду, там з розумінням поставились до нього, не зважили на цей запис.

Surrendered Personnel
CERTIFICATE OF IDENTITY

English Name: **PERSONNEL** Military Name: **SWETS** No: **031443**

1. This is to certify that the person named herein is a Surrendered Person as defined in Article 1 of the Geneva Convention of 1949.

2. He is regularly employed by the **FIELD POST OFFICE**.

Date: **25 AUG 1945**
Place: **Villach**

Signature and Rank of Issuing Officer
[Signature]
Date and Place of Issuance: **25 AUG 1945 Villach**

FIELD POST OFFICE

(Circular Stamp: **FIELD POST OFFICE**)

Ця поживка від часу довідка була видана Юрію Олександровичу Фенешу англійською адміністрацією концтабору міста Віллач у серпні 1945 року перед його від'їздом додому.

Ми вже розказували про «хрущобу», в якій живе це подружжя, на долю якого випало стільки нещастя. Добре, що і таку квартиру, в якій ніде повернутися, – дали рому. Бо ми знаємо в Ужгороді сотні родин, які пережили Голокост, а десятками літ туляться в аварійних будинках, по кілька сімей в одній кімнаті. Здавалося б, Фенеш – музикант, і в його родині має бути достаток. Але доводилося йому міняти професію, бо після війни не міг взяти в руки скрипку, перебивався різними заробітками.

Якось довелося почути історію його дружини. Важкою була її юність. У неповні 15 років була вивезена з України разом з ще молодшими від себе підлітками у Німеччину. Там довелося пережити страхіття. Від них, малоліток, брали кров для солдатів вермахту. На очах у так званих «лікарів-садистів» непритомніла. Молода кров не рятувала. Аби знову через деякий час брати кров – підгодовували. І так не один місяць.

Працювала в торгівлі. Але значна частина грошей йшла на ліки, особливо у зрілих роках. Останні літа здоров'я обох настільки погіршилося, особливо у Юрія Олександровича, що на дорогі ліки, які могли підтримувати його життя, йшли майже усі гроші. Інколи перекупувала насіння соняшника і йшла продавати його на вулицю. Бувало, поверталася додому, і на німе запитання хворого казала: «Сьогодні не продала навіть двох стаканчиків».

Дійсно, доля подарувала Юрію Олександровичу чудову дружину, вона розуміла його з півслова. Вивчила угорську мову (на якій розмовляла ця родина), як тільки могла опікувалася ним, коли переніс інфаркт, виходила його, поставила на ноги.

А днями, з болем почули сумну вістку: раптова смерть на порозі своєї квартири забрала життя жінки, росіянки за національністю, в'язня дитячих концтаборів Німеччини. Видно, не витримало її велике серце, увібравши у себе стільки болю...

Юрій Олександрович залишився сам. Тепер опіку над ним взяли племінники та молодіжна жіноча організація «Терне чая по нейво дром», які працюють за проектом МОМ «Надання допомоги на дому жертвам Голокосту».

Жорна долі. Скільки життів вони перемололи. Доля Юрія Олександровича Фенеша лише маленьке зернятко з того великого колосу ромського народу. Очевидно, Боже провидіння спричинилося до того, що він один із 1500 хлопців вижив. Вижив для того, аби розказати нинішньому поколінню про геноцид над ромським народом.

Не думала аж на старість проситиму помочі...

Не знаю, чи є в краї (Закарпатті) ще одна ромка, котра б дожила мого віку. Народилася за два роки до Жовтневої революції, про яку сьогоднішня молодь знає хіба що з книжок по історії. Та й пораз до мене приходять молодші (а я живу з онукою та правнукою, яка учиться ходити й говорити) й запитують, чи бачила живих німців та мадярських жандармів, які погано ставилися до ромів? Я тоді говорю, що не лише бачила, а й пережила дуже важко ті часи.

Мій батько, Йовнаш Шоні, народився ще в минулому столітті. Був він роботящим ромом. Знав різні ремесла. І нас, дітей, вони з мамою вчили шанувати будь-яку працю, казали: «Мусите знати хліб пекти, їжу готувати, вогонь розкладати й коней запрягати».

Мама моя померла в сорок п'ять років. Була спокійною, відправляючись на той світ: діти вже мають свої сім'ї, самі на себе заробляють. А батька похоронили, коли мав уже поважний вік. Перед смертю скликав усіх рідних і сказав: «Хворість мучить. Мушу йти від вас...».

І пішов із цього світу в другий...

... Коли німці прийшли – малам уже шестеро дітей. Що почало творитися з ромами... Коли нинішньому поколінню розказувати, то не дуже ймуть тому віри. Мовляв, вигадує бабуся. А я, мов на сповіді перед священиком, правду розказую. Від знайомих у селі угорців почули: треба б

худобину продати або ж порізати, бо вже в Ужгороді повно німців, у деякі ромські табори вже добралися. Їх позакривали, людей у книги позаписували, позначили тих, кого вивезуть на примусові роботи в Німеччину, а хто – буде мобілізований на роботи в горах...

Вірили й не дуже. Аж одного передвечора загуркотів мотоцикл біля наших воріт. За ним другий, третій. Пам'ятаю, що мене якимось держакон оглушили (чоловік згодом казав, що то від рушниць прикладом). Я знепритомніла й отямилася лише тоді, коли покійний нині чоловік (а він дожив 95 літ і помер не так давно) клав на моє чоло вологу білу шматину, а сусідка-угорка (ми жили дружно, ромських родин у Тарнівцях було небагато) щось дала нюхати...

Очунявши дізналася: забрали німці з нашого господарства, на яке трудно стягувалися, відриваючи від себе й добру їжу, економлячи на одязі та всьому іншому, все: корів – одну молочну і одну ялівку (її можна було здати на м'ясо), двох коней, кілька свиней з малими поросятами. Не кажу вже про іншу живність: курей, гусей.

Чоловік мені почав утовкмачувати: «Треба нам тікати, бо знову прийдуть уже за нами!» Спершу в моїй голові все мовлене чоловіком і добрими сусідами-угорцями, які ризикували життям, коли б дізналися, що спілкуються з ромами, – не вкладалося.

Я довго не могла зорієнтуватися в тому, що відбувається. А коли все зрозуміла – страх обійняв. Думаю, що ви знаєте: в усі часи діяла «ромська пошта». Отож вона приносила нам чорні вісті: ромські табори у багатьох селах перетворювалися в гетто з колючими дротами. Вихід за їх межі – розстріл або передчасне відправлення на ближню станцію – звідти в «глухих» вагонах їхали на примусові роботи – в Угорщину, Німеччину...

... А я, взявши найнеобхідніше, вирішила втекти туди, де мала рідних – у сусідню Словаччину. Там у Древньовцях були рідні, котрі могли дати сякий-такий прихисток. До слова, з 14 мною народжених дітей, 5 померли.

Та ж «ромська пошта» доносила: в Павловці (Словаччина) розстрілювали непокірних ромів. Але ми втікали, бо знали: в Тарновцях лише кілька ромських сімей. Найбільша – наша...

У Древньовцях жив батько. Я знала, що він не дасть мені та дітям померти. Якийсь кусень хліба виділить...

... А що робили з ромами в таборах краю, з якого втекли? Глушилися над жінками: наголо машинкою стригли волосся. А хто знає з нині молодих чи й середнього віку ромок – ромки мали красиві кучері, в подеяких – до пліч. Змушували митися в студеній воді (восени чи зимою). Пораз забирали одяг, аби втішатися голими тілами...

У таборах-гетто не вільно було запалювати вечорами навіть свічки, молодих чоловіків ночами забирали (вривалися в домівки німецькі солдати, а також угорські жандарми-пір'яники).

... Коли німців відігнали, всі вже мої знайомі (та й не лише) роми знали, що Гітлер застрелився або його вбили, наша сім'я повернулася з Павловців. Звели на вулиці Концовській свій будинок. Дивіться, ось маємо кілька кімнат. Ззовні будинок виглядає добротним, але стіни дали тріщину...

Моя старість – розтягнулася. Мешкають і в обласному центрі онуки. Вони молоді, деякі займаються бізнесом, звели свої хати чи мають квартири. Я рада за них. З усіма ділюся, коли знаю, що та чи інша онука втратила роботу, чи бізнес збитковий...

... Не знаю, кому й дякувати, що на зиму в нашій хаті буде тепло. Онука Віра залишилася з кількома річчями, без чоловіка й батька... Дали продукти.

*Із розповіді Еми Йовнашівни Наці,
23 березня 1915 року народження,
жительки села Тарнівці
Ужгородського району на Закарпатті.
Переклав із угорської Мирослав Горват,
голова обласної молодіжної організації
«Романі Черхень».*

Відібрали материнське тепло, ласку

Дощ не давав вийти з хат на розбиту вулицю Горну. Та, незважаючи на це, Ференц Ференцович зустрівся з нами. Сів у автомобіль. А почали бесіду з ним із запитання: «Чи зберігається в родині світлина його матері, Марії Петрівни?»

– Я знаю про мамку дуже мало. Запам'ятав, як пестила вона мою голову й плакала. Брат старший на шість років – Олександр Говрі – пояснив мені: «Тяжко хвора у нас мамка». Я чув, як сусідка перешіптувалася з бабусею, мовляв, душить її щось у горлі, вочевидь, не довго житиме. А залишаться сирітками й три сестри. Лише по роках я дізнався, що у матері був рак горла.

Важко помирала мамка. Ми стояли всі над нею й плакали так, що, здавалося мені, зойки чути ген за табором. Наша мама ходила по людях просити, та небагато їй давали: трохи картоплі та шмат мелайняника (так звався хліб із кукурудзяної муки).

Коли вже прийшли руські, то пішов до школи, яка була розташована у таборі, чотири класи закінчив. Навчала мене вчителька добра і чуйна, як мати. Звали її Віра Іванівна Русин. Не скажу, що був найкращим учнем, й не найгіршим, хоч пораз і на босу ногу взував зимою взуванки. Не пригадую, чи й мав і в юності пальто, хіба що як служив у Севастополі, на флоті, то мав шинель, матроску, безкозирку. Чотири роки ніс дійсну службу, спершу на есмінцю. Потім у Севастополь, теж нести військову службу, призвали двоюрідного брата, рома з Свалявського табору. То був 1959 рік. Почав давати керівництву рапорти, щоб мене перевели з корабля служити на берег. До брата. Не зразу, а все ж отримав дозвіл за добру службу. Демобілізувався 1962 року.

Повернувся додому – всі оглядалися на мою моряцьку форму. Чотири роки, проведені в Севастополі, навчили мене багато чого. Одружився на найкрасивішій дівчині. Як і моя найкраща вчителька, звалася Віра. Я від цієї гарної ромки був старшим на 9 років, але вона не зважала на це, казала:

«Ти розумний і ми будемо добре жити, хоч обоє і не є багатими. Зате маємо роботящі руки й любимо одне одного».

Народили шестеро дітей і виховали їх. Всі живуть біля нас, окрім старшої доньки Оленки. Усі зяті роботящі. Я виїжджав на сезонні роботи в Казахстан. Багато років мені не зарахували в трудовий стаж, тому моя пенсія 74 гривні, а в дружини – 87 гривень. Ледве зводимо якимось кінці з кінцями. Зяті не мають твердої роботи, тому сім'єю заготовляємо лозу, плетемо кошики, носимо на базар і обмінюємо на продукти.

Моє здоров'я загублене в Казахстані. Там працювали на будовах, виготовляли для ферм саманні цеглини. Та й вдома трудився, доки було де. Ніяк не зіпнемося на ноги, щоб придбати хоч одного коня. Доводиться на плечах носити з лісу хмиз, аби не замерзнути в сльотаву осінь та зиму. Підрастають вже й онуки. Їм розповідаємо і про тяжкі часи Голокосту, коли винищувався ромський народ, і про службу в морфлоті. Сам із старшим братом не знав материнської ласки, та й батько після війська теж повернувся хворим. Виховували вони нас з бабусею, щоб не цуралися ніякої роботи, шанували людей.

*Із розповіді Ференца Ференцовича Онуца.
Народився 11 грудня 1940 р.
Свалявський ромський табір.*

Земля рухалася і кров виступала наверх

Осколок убив брата

Мені було 14 років, коли фашистські нелюди окупували наш край. Велике горе прийшло до ромів. Ми жили на Мочарі, зараз мікрорайон «Шахта».

З перших же днів це місце було оточене колючим дротом, створено гетто. Ромів, котрі були більш-менш здорові, мобілізували на різні примусові роботи. Мій батько на той час уже мав понад 50 років, але його разом з матір'ю вигнали з дому в тому одязі, в якому вони були і відправили на риття траншей. Під лісом стояла зенітна частина і наказ на будівництво укріплень йшов від військового командування.

Жили ми бідно. У батьків нас було четверо. Мою старшу сестру фашисти побили і всіляко знущалися з неї. Я у свої чотирнадцять років змушена була виконувати найчорнішу роботу. Старший брат Янчо був дуже гарним хлопцем. На нього ще до приходу німців задивлялися дівчата. Мав гарне волосся. Собою поставний, мов намальований. Німці теж хотіли його забрати до батька, але одного вечора солдати розклали вогнище, розважалися, кидаючи у нього патрони, набої та інші вибухові речовини. Вибухи, нічні розваги привернули увагу підлітків, які зупинились неподалік і спостерігали за цим варіяцтвом. Раптом один з вибухів, що був досить потужним, шматком заліза смертельно вдарив у груди Янча. Виявилося, що осколок потрапив у саме серце. Брат помер.

Довгі місяці батько з матір'ю рили у багатьох містах траншеї, окопи. Ми – діти та підлітки шукали собі їжу на сміттєзвалищі, що був неподалік від табору. Дуже шкода, що виснажлива праця звела батька у могилу. Невдовзі померла і мама.

Тепер я залишилася одна з усієї родини. Померли сестри. Прибудова до будинку, де я жила у таборі по вулиці Тельмана, згоріла, а з нею усі речі й документи. Пенсію не можу отримати, бо документи не можу роками поновити через відсутність коштів. Живу з того, що подадуть люди.

*Із розповіді Єлизавети Косору,
жительки ромського табору
по вул. Тельмана в м. Ужгороді.*

Документ про перебування в таборі — порвали

– Моя мати – Юлія Каналош, а батько Федір Тейфел. У сім'ї було 10 дітей. Старший Іван 1910 р.н., Олександр – 1912, сестра Ерні – 1915, Федір – 1919, я – 1921, Йосип – 1924 р.н., помер. А ще був Карло (1932), Амалія (1928), інші.

Батько виготовляв цеглу, глиняні вальки, працював на полі. Жили в маленькому будиночку (одна кімната і кухня). Я працював на будівництві.

Тільки чотири класи ходив у школу, що була розташована біля церкви. Батько дуже пив, тому я рано пішов працювати. Йосип та ще троє з нашої сім'ї закінчили по 8 класів.

У 1941 році ромів не турбували, а у 1942 році, у жовтні місяці, забрали мене в армію. Збірний пункт – військовий госпіталь. До 1944 року служив санітаром у госпіталі. Я порався біля хворих, які не могли ходити. Це були угорські солдати. Спав у казармі. Платили 3–5 пенгів, давали гроші на цигарки та на речі першої необхідності.

У вересні 1944 року мене відправили на фронт. Вдома залишилася дружина Йолана (одружився 1939 року). Вона разом з іншими ромками переховувалася в лісі. Жінок переслідували, принижували.

Спершу всіх мобілізованих привезли в м. Коложвар, що у Румунії, далі перевезли в с. Тордосентласков.

Коли до влади прийшов Салаші Ференц, ромів, румунів-напівциган відправляли на примусові роботи: копати канали, бункери. Нас було 10–15 чоловік. Згодом відправили в Угорщину у м. Кишуйсалат, а далі в Тисонано. Там розміщувалися трудові табори. Холодно й голодно в них було. Від тяжкої праці люди помирали. Виснаження також призводило до смерті.

Одяг нам не видавали. Ходили у тій формі, у якій були в армії. Тому, коли прийшли радянські війська, вони не

розібралися що й до чого і нас взяли в полон і далі прямим етапом з німцями повезли в табір до м.Дебрецен. Там всіх, так би мовити, розсортували. Так я потрапив у Курськ, де був рік. Працював на полі, а зимою добували торф. Від тяжкої праці захворів на очі. Через це був відправлений додому уже з Калуги в 1946 році.

В Ужгороді отримав документ про своє перебування в таборі, але в Мукачеві його забрали і порвали. То відбувалося у серпні 1946 року. Тоді багато людей їхало через Берегово, Мараморощігет.

Дружина чекала на мене. Ми виховали троє дівчат і двох хлопчиків. Нині у мене 9 онуків, 5 правнуків. Часто розповідаю їм про пережите.

*Із спогадів Миколи Федоровича Тейфела, 1921 р.н.,
м. Мукачево, вул. І.Франка, 82.*

Пішки діставався додому

– У лютому 1944 року я був мобілізований на сільськогосподарські роботи в місто Медвегедеш. Нас, ромів, було двадцять чоловік. Одного рома поставили олгаздом (Лакатоша Василя Васильовича), а газда був Космеда Василь. Ми там обкопували кукурудзу, картоплю, квасолю, косили сіно. Я працював ковалем. Підковував коней і лагодив вози для фронту. Приблизно у серпні 1944 року отримав повістку (бегівувт) в армію, але уникнув призову і прийшов пішки додому. В дорозі був тиждень, харчувався фруктами. Але вдома переночував у батька лише одну ніч. Наступного дня мене забрали і відправили в Мукачево, у табір. Там було близько 3000 ромів. Табір знаходився там, де зараз обласна дитяча лікарня. Весь табір був обгороджений колючим дротом, виставлені пости і собаки вартували його. Нас годували кмином і давали по дві картоплі або одну кружку супу на день. Одиң раз на три доби мали по 10 грамів хліба. Заборонена зона – 10 метрів до колючої огорожі. Хто наближався ближче до огорожі – відразу стріляли. А якось

спостеріг: земля рухалася і кров виступала наверх. Виявилось: постріляних людей просто присипали землею. Деякі ще були живі. Однієї ночі (в листопаді 1944 року) нам оголосили: «Розбігайтесь, хто куди бачить». Охорона була знята, і ми всі кинулися тікати, хто куди. Ми такі були раді, що це неможливо описати. Я прийшов пішки додому.

Трудився ковалем, щоб наблизити День перемоги. В 1949 році почав працювати в кузні радгоспу ім. Ватутіна, де трудився до 1988 року.

У 1985 році я одружився з Марією Дмитрівною Мудранинець і змінив прізвище на Мудранинець. Нині проживаю по вулиці Шевченка, 82 у селі Великі Ком'яти. У 1989 році моя дружина померла. Від того часу живу один. Пенсія – 117 гривень, на яку неможливо прожити. Я просив би Закарпатську ромську організацію «Єдність», товариство «Романі Яг», щоб порушили і клопотали (звернулися у Медвегедеш, Майорня, 88), аби мені оплатили за рабський труд. Тоді працював по 16 годин на добу. Я і мої товариші не отримали ні копійки. А зараз ця допомога підтримала б трохи.

*Із спогадів Івана Йосиповича Галамбіци, 1923 р.н.,
с. Великі Ком'яти, Закарпатська обл.*

Коваль Понго підкову кує — душа радіє.

А як згадує — сльози крапляють...

– Ті спомини для мене просто не бажані. Чому? Тому що в державних архівах краю, а також сусідньої Угорщини, неможливо відшукати документи, які б засвідчили про той терор, знущання, які чинилися над ромами. Сьогодні вже й наші онуки знають: гітлерівська нацистська партія мала намір просто знищити ромів...

То розповідав задумливо гість редакції «Романі Яг» Іван Калманович Понго, аби заповнити анкету для компенсації жертвам Голокосту.

Розговорилися. Потекла бесіда про те, що офіційна політика дискримінації ромів простежується з 1899 року, коли при баварській поліції було створено спецвідділ з питань циган, в який надсилалися звідусіль документи, особливо важливі справи, копії судових розслідувань та все інше, що мало засвідчувати протиправні дії цього народу. Згодом назване відділення (зі справ циган) було перейменоване в національне управління зі справ циган із штаб-квартирою в Мюнхені.

Іван Калманович переконаний: молоде покоління ромів мусить знати історію винищення свого народу. І він просить нас, журналістів, про це розказувати зі сторінок газет, по ромському радіо.

– Я вже немолода людина – став до розмови пан Понго. – Дивуюся, що досі, перенісши стільки бід, живу. Найстрашніша з них почалася ще раніше, ніж забрали на армійську службу... З приходом у край угорських пір'яників (жандармів. – Авт.), відтак і німців – почався страшний час: ромів із злобою заганяли у табори, які ставали гетто... Я десь читав, та й чув, що в ті далекі літа почався геноцид мого народу... Сто років майже, а чи й більше? Ви, очевидно, знаєте краще, бо маєте ж освіту... А мене навчали хіба що читати й писати. Далі змоги не було... Мусив іти на працю до приватного багатого коваля Козара, що мешкав по вулиці Мукачівській...

Іван Калманович щиро просить, аби про пережите його поколінням написати. Хоч у маленькій книжечці. Бо, мовляв, «моїх ровесників уже скоро можна буде на пальцях двох рук полічити».

Записувати спогади треба. Це ми розуміємо. Вік ромів не такий і довгий. А тим, хто пережив Голокост, на наш погляд, саме Господнє Провидіння допомагає. Най буде можливість передати усе, що знають...

«Нема циганам місця на нашій території!» – такий вердикт винесли нацисти вже в пізніші (від 1898 року) часи.

І почалося.

Засуджували тих, хто, маючи 16 літ, не міг працевлаштуватися.

Вивчалася расова характеристика ромів. Навіть докторську дисертацію на цю тему захистила Єва Юстин,

асистентка працівника відділу расових досліджень міністерства охорони здоров'я Ріттера. Чим збагатила науку ця «вчена»? Ось її резюме: «Циганська кров украй небезпечна для чистоти німецької раси».

А далі настали 1937-й і 1938-й роки. Почалися масові арешти ромів. Тисячі представників цього народу були запроторені у різні концтабори. Скажімо, у Бухенвальді був спеціальний блок для ромів.

У Равенсбрюці чимало ромок стали жертвами експерименту, який вели лікарі-есесівці.

Просимо вибачення в наших читачів за такий довгий відступ від розмови із паном Понго, старійшиною ромського табору в мікрорайоні обласного центру Ужгорода – Радванці. Але, з усього бачимо: журналісти мусять йти до школярів, молоді, до літніх ромів. Першим – розказати про геноцид ромського народу, а від других – записати свідчення про пережите, переболене.

... Із Німеччини депортували в гетто польського міста Лодзь спершу 5000 циган. У нелюдських умовах цієї катівні не могла вижити жодна община.

Бельзен, Треблінка, Собібор, Майданек... Смерть, смерть, смерть.

Колишній комендант Освенціма Гесс зізнався, що серед в'язнів були десятки вивезених із Бельгії, Франції, Голландії столітніх старців... Вони знайшли там свій вічний спокій...

«Чому ромам нема спокійного місця на Землі?

Я задумуюся над цим не сьогодні...»

Що ми могли відповісти на це пряме запитання Івана Калмановича? Кривити душею не хотіли. Бо ж, як ніхто інший, у нас праця така: вислуховувати людські кривди і радощі, коли є можливість – допомагати, а треба – вітати... Утім, найчастіше зустрічаємось із першим...

... Прийшла старість до Івана Калмановича. Та він намагається проганяти її, як тільки може. Послухайте...

– Моє серце вискакує з грудей, коли бачу коней. Може, це в генах, бо без коня ром – не ром. Коли вперше став дрібцювати яскинею (світлиця в ромському домі) у селі Дубрівка, що на віддалі чи не тридцяти кілометрів від вароша (міста, йдеться про Ужгород. – Авт.), батько своїми міцними руками коваля зі словами: «Кай мурша, одой зор» («Де сини, там сила») посадив на спину рисака вороної масті. Як би там згодом у мене життя не склалося й добрих понад сімдесят літ від того гарцювання на спині вороного рисака збігло, все тямлю (пам'ятаю).

Мати, зобачивши з вікна, що творить батько, вискочила на двір із борошняними руками (саме готувалася пекти хліб) і з криком: «Упаде дитина та вб'ється! Здурів, чи що?!»

Батько відштовхнув свою люблячу половинку: «Не вмійся в наші чоловічі справи! Тісто збіжить...»

Так я і виростав. Згодом пристрастився до коней. Знав різні породи, норов... А ще мав потяг до кузні. Коли батько, весь ще чорніший, ніж ми були, роми (то від міха, який роздував), заходив у хату полуднувати, я нишком вилізав із-за стола й ... опинявся в кузні... А на моїх руках, власне, кожному пальці, малися рани від невдало забитого цвяха, гвіздків підкови.

Гріш до гроша складали – я вже не раз нишком від батьків (уночі підслуховував), знав, що мають намір із сільця Дубрівка перебратися в Горяни, що під Ужгородом. Батько, побачивши, що подобається мені ремесло прадідів – ковальське – надумав «вчити» мене на справжнього коваля...

Пан Козар був людиною крутої вдачі. Сам умів не лише коня підкувати, а й виготовити підкову, ключі, різні скоби, здійснити зварювальні роботи. Й нас, учнів, тому навчав.

Два роки сплинули, мов один день. Козар був суворим учителем, не кожного, хто йшов до нього навчатися, міг терпіти довго. А ще мав двох коней. Могли на них вчитися підкови кувати...

Згодом забрали на військову службу. Двадцять і два роки тоді мав. Не забуваються Комарне, Сейкешфегервар, Годьмашка...

Не розказати того, як поводитися з ромами-солдатами. Жорстоко розправлялися з кожним, хто не виконував наказів офіцерів, – виділяли найчорнішу й найтруднішу роботу – рити траншеї, дзоти, в лазаретах прибирати, подавати й виносити судна з-під хворих вояків... За найменший непослух – куля в потилицю, а перед нею – знущання... І так до 1944-го.

У середині 1944-го року надумали втекти. Задумане довго виношували, ночами радилися...

Є на мапі місто Готвон... Звідси почалася втеча не лише мене, рома із Закарпаття, а й інших угорських вояків.

До Ужгорода трудно діставався. Ще з одним солдатом угорської армії, русином.

На кордоні вигукнули: «Хлопці, стійте! Перевірка документів!»

Ми думали, що коли солдати (руські!) будуть просити наші документи, і ми не можемо пред'явити їх – заарештують і, можливо, розстріляють. Тому попрощалися подумки з життям (мій друг був із села Зарічово на Перечинщині)...

Нас відпустили... Всевишній, вочевидь, підказав червоноармійцям. А багатьох, таких як ми, заарештовували й далі їм була дорога у ГУЛАГи... Сибір... Норильськ... Казахстан...

... Якось зустрічався із одним літнім жителем села Ярок на Ужгородщині. Впізнав мене. Бо ковальське ремесло горіло в руках. Чимало старожилів Коритнян теж пам'ятають сільського коваля...

... За плечима Івана Калмановича – літа і досвід. Він, маючи мізерну пенсію, виношує думку про навчання ковальському мистецтву ромів Радванки. Не всіх, а тих, котрі прагнуть опанувати ним.

«Я тішу себе тим, що влада (а під небом України живемо понад півтисячі років і є її корінним населенням) бодай на сімнадцятому році незалежності згадає про нас. Інакше... нехай нам дозволять... кочувати далі... Ми ж бо вільний нарід... Чи не так?»

Що нам відповісти Івану Калмановичу?

Роми мусять боротися за себе, своє місце під сонцем. Як українці, інші народи... Адже вони, себто роми, навряд чи зможуть у найближчі роки далі кочувати. Держава офіційно визнала їх нацменшиною. Отож повинна до них ставитися, згідно з її Законами.

Одна з тих, котрі відходять...

Розалія Макі, Маргарета Лакатош

картами... Чоловіки мусять бути викрадачами або ж торговцями коней... Тепер такі розповіді – для хіба що довірливих циганчат (маленьких ромських дітей), старші вже в цю казочку не вірять... Ми не завжди жили на цих двох вулицях за селом... Я мешкала в Словаччині. Кохання привело мене сюди. Давно то було, нині виглядає неправдою...

Неквапом оповідає пані Маргарета. Вона щойно зайшла в квартиру свого сусіда пана Вароді. Це він перед тим, як запросити її до своєї яскині, мовив: «Нас трое вже таких літніх людей жити залишилося. Вік бо у ромів не такий і довгий».

Знаємо. Тому й заглянули сюди.

– Ще не перевелися ті, а може їх стає і більше, котрі уявляють собі циган (ромів) кочівниками на розмальованих возах із ш а т р а м и , жінок, які видзвонюють намистами і неодмінно з

Утім повернемося до Маргарети Шандорівни, запишемо її спогади.

«Він тільки за мною назирі ходив, не давав ні з ким зустрічатися. Що я, нарешті, почала засновувати в голові думку: «Він мій суджений». Важким було прощання з рідними, близькими. Ба й чи знала б, яке життя мені доля приготувала?

Чоловік мій – Йосиф. – Був на рік від мене молодшим, гарним із себе, знав безліч ромських пісень, оповідок. Цим і причарував. Розказувати чи співати міг годинами...

Коли вже стік певний час по нашому весіллі, освоїлася в новому для себе краї, серед людей табору, які, врешті, признали мене (жінки довго придивлялися перед тим, як прийняти за свою рівню) – прийшла в край страшна біда. Якось досі могли похвалитися, що не йдемо просити від людей хліб і до хліба, бо маємо дещо й самі, то в один день стали голодранцями.

Від нас німці та мадярські жандарми (пір'яники їх називали) забрали коня, 10 мішків зерна, всю живність, добрі речі... Я плакала, як інші ромки табору, пробувала цілувати руки старшого з-поміж тих, що привів солдатів і жандармів. Та він копнув (відкинув) мене за кілька метрів глянцьовим (наваксованим) чоботом. У хаті заливалися плачем троє голодних маленьких дітей...

Чоловік мене заспокоїв, мовляв, не дадуть нам люди померти. Буде братися за найчорнішу працю, а його руки вміють робити все доладно. «Тільки треба нам, – попереджував, – менше нарікати на песиголовців (так люди прозивали німців), бо з'явилося чимало донощиків». Не знаю, чи хтось доніс, а чи забирали всіх здорових чоловіків, а одного пополудня загурчала якась машина на вулиці. Кинулися до вікон. «Німці та пір'яники». Більше десятиох.

...Не дали Йосифові навіть обійняти мене та поцілувати дітей. Копняками виштовхнули з хати на двір. Я втратила голос від ридань. Коли підбігла до найстаршого та заголосила: «Куди ж ви ведете його, у нас у хаті дрібнята – діти...», той старший німчура почав знімати рушницю з плеча...

Отак і повели. Й не одного мого Йосифа. Згодом дізналися, що буде робити в горах. Там уже сотні людей – чимало серед них ромів – риють окопи, траншеї...

Справжня біда прийшла, коли влада вигнала нас із власної хати – її забрали для своїх потреб, бо була добротною.

Повернувся Йосиф додому з астмою, виснажений. На всі розпитування, чому одразу, коли німців прогнали, не прийшов, мовчав. Від інших ромів, котрі були з ним на тих траншеях та окопах, дізналися: прийшли руські й вони теж багатьом ромам не повірили, що насильно їх німці взяли на ті прокляті роботи... Теж затримали, допитували...

Організовували в селах колгоспи. Й нас записали туди – хотіли чи не хотіли. Бо якось при новій советській владі ромам треба було жити. Я воліла була б повернутися до рідних у Словаччину, але туди уже дорога була закрита. А ще ж і діти, хворий чоловік. З мене у районі посміялися, коли пішла напитувати, чи можна кудись виїхати. А одна гарно вбрана українська пані шепнула: «Ви тут нічого доброго не знайдете. Ще й заарештувати можуть за бажання поїхати із СРСР у чужу країну – в тюрму посадять».

Доки було сил трудилася в колгоспі «Прогрес». Не лише наша родина, а й інші роми.

1977-го помер Йосиф від астми. Годі було найти на цю хворість помочі. А в мене на руках десятеро ротів – один просить хліба, інший – зупи, ще один лише мовчить, бо німий...

Видите отого молодого чоловіка, що не сміє йти до яскині? Се є німий... Дюрі звати його. Гарний із себе. Благо, пенсію, хоч і невеличку, але виділила йому держава. Ніде не працює, бо й здоровіші безробітні. Хіба по господарстві допомагає. Ще мені не знати за які гріхи спокута – донька паралізована змалечку, понад сорок років...

Отак і перебиваємося із дня на день. Маємо бодай дах над головою у тому восьмиквартирнику. Але й той дах, коли дощі, – починає протікати... А я ні від кого помочі не маю. Хіба що до доньки котрась із ромок зайде, щось принесе на святки...»

Ми пораз втішаємось, що іншим ромам живеться ще гірше

Василь Вароді

Що там нині згадувати про давні часи, до приходу німців. Молоде покоління ромів не дуже в те вірить, що жили ми колись не по-злидарському, руки за копійкою не протягували. Заробляли своїм ремеслом – вмiли жерстяні вироби виготовляти, з кіньми могли грiш якийсь заробити, торгували ковальським начинням, виготовляти його багато, хто умів. Роми з діда-прадіда славилися ковальством. Підкову, ложки, відра та все інше робили красно (гарно)...

Залишившись без батька (1947 року він помер хворим на астму), мама взяла весь тягар ведення господарства, виховання дітей на свої плечі. Я міг годинами дивитися, яка вона гарна, яке кучеряве в неї волосся, який тонкий стан. Вірив: такої ще одної красуні-мами ні в кого з моїх ровесників нема. Та швидко вона від турбот, чим прогодувати дітей, у що взути, одягнути, аби у школу ходити, – зістарювалась на

Я майже не знав батька, бо забрала його нова влада на роботи в горах... Німецькі солдати, наче нишпорки, винюхували все у таборі.

Будинок наш був зроблений добрими руками й надовго. Він стояв неподалік дороги на село Довге Pole...

очах. З'явилися на гарному продовгастому лиці зморшки, а у волоссі – сивина...

Через десять літ після смерті батька табір ховав мою матір. Я був підлітком.

...А ми переїхали на вулицю Дружби, що на околиці Великих Геївців, після того, як почалося будівництво газопроводу. Оці двоповерхові будинки-бараки тоді звели.

Четверо дітей з Валентиною виховали (Валентина Іванівна Вароді 1945 р.н. – Авт.). Живемо на старість на мізерну пенсію – в мене 63 гривні. Ми пораз втішаємося тим, що іншим ромам живеться ще гірше... Ми маємо дах над головою... З лісу на плечах приносимо в'язанки хмизу... тепер ця буржуйка теплиться від того, що залишилося від розпилювання дров...

...Компенсація тим, хто під час Другої світової війни пережив найстрашніше – геноцид власного народу, потрібна. Та ми чекаємо... Чи буде вона ще за наше життя?

*Із розповіді Василя Вароді,
жителя с. Великі Геївці
Ужгородського району.*

Чому нас так не люблять?

Я не раз думаю, чому різні влади не люблять ромів? Ще з давніх часів (а про це й в школі навчають). Мій батько – Лакатош Йожеф – за розповідями мами та рідні був дуже талановитою, роботящою людиною. Забрали його в угорську армію дуже молодим, не подивилися, що має сім'ю. Не повернувся додому. Десь його убили – так нам розповідали. А де? Не знаємо й досі.

Про те, як під німцями в часи Другої світової війни жилося моїй мамі, яка на той час була ще дуже молодою, не хочеться й розповідати. Я мала 7 чи 8 місяців, коли заопікувалася мною

бабуся. Як і багато ромок, німецькі солдати не залишили в спокої мою матір: знущалися, як тільки могли придумати їхні голови, які часто були повні шнапсу...

Забрали з обійстя все, що раніше наша родина нелегкою працею нажила. Бабуся всуне мені в рот шматину з малесеньким кусничком цукру, вкляде спати, а сама подається на поле шукати щось їстівне... Підбирала й те, що викидалося з німецької кухні – лущпиння, квасолини... Зривала молоду кропиву...

А мати ходила просити від людей. Аби виглядати старою і немічною – щоб вроду не запримітили солдати та їх помічники – жандарми – вбиралася в плаття, накладала на обличчя якісь лопухи, що лишали темні смуги, горбилася.

... Зі мною в квартирі тепер проживає менший син Іштван із дітьми – моїми онуками. Маємо дві кімнати. Й за них Господа молимо. Дрова на собі носимо. Здалеку. Та то таке все трухлятина... Хмиз збираємо, бо треба перебути зиму, їжу приготувати.

Ми чули, що в деяких селах, де живуть роми, проводять газ. Чи буде він колись і у нас? За моє життя... Є різні організації, які дають компенсацію жертвам Голокосту. Але ми про це лише знаємо з газети “Романі Яг” та від людей...

*Із розповіді Розалії Йозефівни Макі, 1938 р.н.
жительки с. Великі Гаївці
Ужгородського району.*

Троє із вулиці Дружби. Всі працювали за радянських часів у колгоспі “Прогрес”, від якого нині хіба що папери залишилися. А вони радіють, що мають хоч трохи землі, на якій вирощують картоплю, цибулю, квасолю, моркву... Ведуть осілий спосіб життя давно. Сьогодні мало вже на що сподіваються – Україна економічно бідна. Циганам (ромам) аніякісінької уваги. Літні люди перебиваються на мізерні пенсії (в кого вони є!). А влада? Вона (Великогеевецька тому

прикладом) нарікає: “Не платять за квартиру, інші комунальні послуги... Ходять просити...”

1050 жителів у Великих Геївцях. 160 циган (ромів). В основному угорське населення. “Ми щасливі, – говорила найстарша ромка, пані Лакатош, – що в нас відсутні антициганські настрої. Ніхто нас не проганяє й не підпалює наших хат. А таке, чули, трапляється... На Одещині, в інших областях...”

Чи дочекаються троє ромів із вулиці Дружби компенсації як жертви Голокосту ще за своє життя?

Діда мого танк роздав

Чому ви тільки в останні роки збираєте свідчення від тих, хто пережив роки переслідування під час війни? Де ви були раніше, коли ще був живий мій батько, його брати, моя мама? Вони б набагато краще розповіли про ті жахливі роки, коли вбивали і нищили людей лише за те, що у тебе інший колір шкіри, живеш у малесеньких будиночках, повних дітей? Зараз уже їх немає з нами, а моя пам'ять вже не все може пригадати, як ви цього хочете.

Ну що ж, слухайте.

Народився я в Ужгороді у таборі, що стояв під лісом. Неподалік добували деревне вугілля, тому і район звався Шахта. Табір був великий. Шість чи сім вулиць йшли паралельно одна одній, на яких обабіч тулилися хатки. Одні більші, інші менші, але у всіх – галасливі діти, котрих було багато.

Мама була з Угорщини. Гарно готувала їжу, тримала в хаті чистоту і порядок. Дивно, у ті часи, хоч і жили небагато, але мама прищеплювала нам охайність, акуратність, дисциплінованість. Стільки під час війни настраждалась, що після її закінчення невдовзі й померла. А було у неї 11 дітей.

Дід мій, Густав Маркович, крутився, як міг... Були у нього гарні коні, добротний віз. Їздив по селах, де скуповував овочі,

Юрій Бругош

ник. Із розповідей батька знаю, що десь з середини 1942 року у ромів погіршилося життя.

Табір оточили колючим дротом, на воротах стояли жандарми і солдати з гвинтівками. Нікого не пускали у місто. Привозили раз на день якесь вариво і роздавали ромам. Дід коней віддав людям, щоб зберегли. Добре було те, що один з дядьків – Олександр, був одружений на місцевій, неромській жінці – Зіті. Тому вона купляла продукти і крадькома передавала в табір для нас, щоб могли якоесь вижити. Правда, трьох братів і одну сестру німці вбили, коли вони отримували продукти через дріт.

фрукти і продавав городянам. Пам'ятаю, як одного разу дід привіз додому кавуни, і ми всі з задоволенням їли. Мабуть, добре йшла дідова торгівля, а йому допомагали і хлопці з родини, бо водилися у нього гроші, бабка мала багато золотих речей: завушниці, каблучки. Врізалось у пам'яті те, що на жилеті у діда красувався золотий ланцюжок, досить масивний, на який прикріплювався годин-

На початку 1943 року всіх жителів насильно, під загрозою розстрілу, погнали до електростанції, що була побудована на водовідводному каналі. Там була невеличка баня. Всіх жителів змусили поголити голови. Крик і плач стояв весь час, поки чоловіки голили голови своїм дружинам і дітям. Це був яскравий приклад приниження. Дід вирішив втекти, користуючись обставинами. Забрав коней, запряг у віз, посадив батька і поїхав геть. Мама з меншими дітьми залишилась вдома. Поблизу Чопа наздогнала його колона танків. Врятувало батька те, що він йшов пішки. Зумів захватись спочатку у канаві, а потім просидів цілий день у Латориці у воді. А діда з возом роздавив танк...

Була ніч, коли постукав у шибку батько. Всі раділи. Але через кілька днів забрали його на примусові роботи у табір. Важкими видалися місяці чекання. Тільки наприкінці 1945 року повернувся додому.

Я по війні закінчив школу. Одружився на ромці Єві Понго. Вона була родом із села Струмківка. Мав двадцять один рік, дружина-красуня – дев'ятнадцять.

Далеко від України місто Бобруйськ. Там, у Білорусі, довелося мені скуштувати солдатської каші. Служив у піхоті. В одному взводі зі мною були українці. Навіть у всій військовій частині не було жодного, крім мене, рома.

Ночами, лежачи на твердому солдатському ліжку, пригадував розказане про часи, коли німці господарювали в Ужгороді. Там, де починався ліс – величезна яма. Жінки її викопували, аби, на випадок повітряної тривоги, німці могли сховатися. Одного разу шум, крик довкола здійняли: зганяли вже і чоловіків – ромів копати ту клятву яму.

Неподалік був мочар, з якого зробили сміттєзвалище. Туди звозили звідусіль мертвих коней. Їх підбирали на вулицях, як і людей – безногих, безруких.

А потім прийшли руські. Теж багатьох арештували, змушували ромів скидати в яму, вириту за німців, трупи...

Служба минула, і я демобілізувався. Вдома мене дуже чекали.

І ось я уже переступив поріг АТП-2195. Водії-спеціалісти були дуже потрібні. Працював майже на всіх марках автомобілів і автобусів. Двадцять один рік був за кермом.

Я був другим ромським водієм (брат Андрій – першим).

Четвертий рік на пенсії. Спочатку отримував 37 гривень, а зараз прибавили й отримую 86 гривень. Це мізер. Всі гроші йдуть на ліки. Ось тепер, завдяки роботі їдальні, можу дозволити собі хоч раз на день поїсти добре приготовлену їжу. Дружина померла. Живу з онуками Альоною та Юрієм, які доглядають за мною.

Кілька останніх літ виявилися надто важкими для мене. Весь час жив надією, що не буду ні від кого залежати на старі дні, а видно на роду в мене записано пройти страждальницький шлях. Тішу себе надією: може онуки житимуть краще за нас!

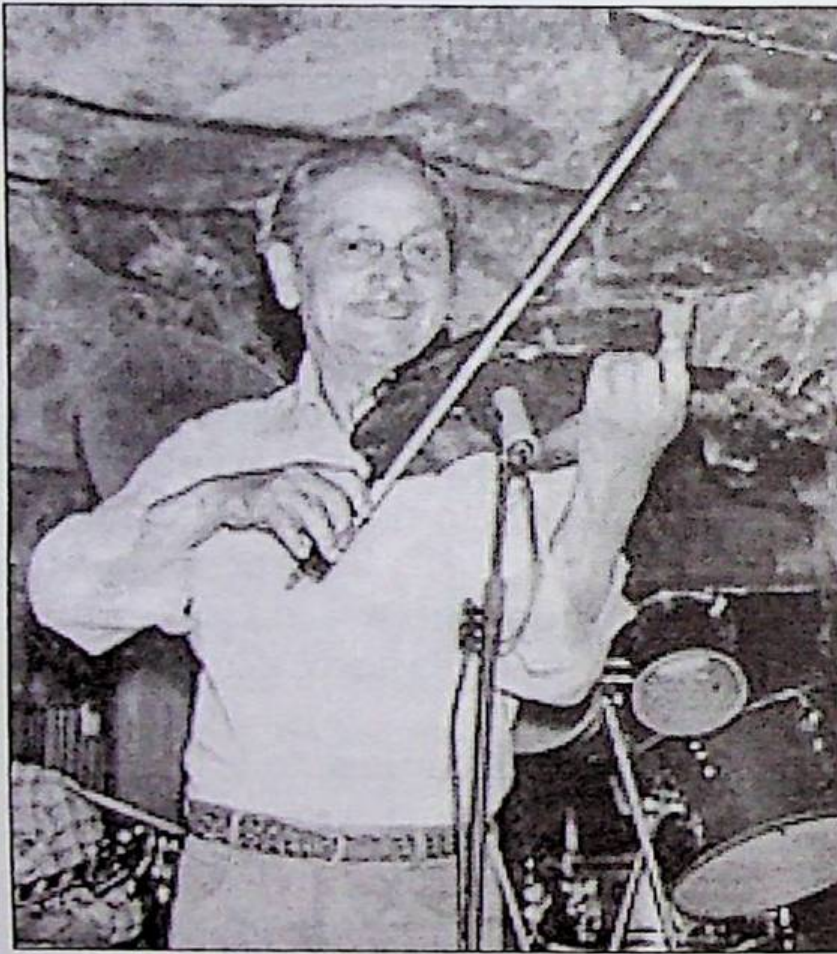
Батько свого часу мені багато розказував, як жили роми у часи Другої світової війни (а батькові – дід). Голокост особливо винищував наш народ. Немало ромів мучилися в концтаборах Угорщини, Німеччини, Польщі. У Німеччині велися експерименти над ромами. Лікарі-есесівці виконували вказівку Гітлера проводити класифікацію людей: чистокровні; метиси з перевагою циганської крові і т. д.

Страшний час пережили роми. Компенсація жертвам Голокосту вкрай потрібна. Щоб хоч ті кілька літ, які залишилися, мати людські умови для прожиття.

*Записано з розповіді
Юрія Людвиговича Бругоша.*

Вірші – на батькову могилу

*«А світ – у полум'ї пожеж!
Стою над прірвою і серцем – мру!
Запам'ятай! Ми – теж! Ми теж...
У Бабинім Яру!!!»*

Євген Адам

Я їх, ці рядки, прочитав зовсім недавно в книзі Міха Козимиренка «Я – ром» (В-во «Тріада – С», 2002, м. Коростень Житомирської області). Чим запали в душу? А найперше – у них відчувається співзвучність із пережитим ромським народом під час Голокосту, Другої світової війни. Та й у Бабиному Яру знайшли вічний спочинок у муках кілька ромських таборів.

Хвилі пам'яті неоднораз повертали й повертають мене до батька. Адже в дитинстві, а найбільше – в юності – чув його розповіді про ті страшні часи, коли за наказом Гітлера та його поплічників знищувалися цілі народи.

Мій батько багато чого знав. І я у родині інколи своїми запитаннями надокучав йому, коли він повертався

втомленим із праці. Вже після кількох моїх запитань, він клав осторонь себе, а пораз і на мої коліна, скрипку, й казав: «Наш народ є таким, як інші, але до нього ставляться по-расистськи. Виростеш, здобудеш освіту, – то міцно борися за нього. Й брати це твої мають робити... А від своїх доньок прошу одного – нехай поважають наші традиції, культуру».

Жаль, помер мій батько. Я свого часу чимало його бесід із нами, синами, занотував. Понад чотири роки тому інтерв'ю від Євгена Мартоновича Адама брав Борис Тмур, співробітник фонду Спілберга. Власне, це інтерв'ю – невеличка відеострічка – зберігається у мене. Вірю, що настане час, коли з нею (відеострічкою) познайомляться не лише рідні та близькі батька, а й молоде покоління ромів. Нехай би знало, як жили діди, батьки...

Сьогодні б батькові виповнилося – 83 роки. І був би він у нашому родинному колі (та й не лише), а й серед ромських музикантів шанованою людиною. Бо він, як і його батько Мартон, а мій дід, кохався в музиці. Скрипка притягувала його до себе з дитячих літ. Навчався в горожанській (неромській школі). Там дивувалися, що їхній учень на вечорах міг вільно виступати на концертах (уже в чотири роки награв деякі мелодії).

А на християнські свята – Великдень, Різдво – батькова скрипка (хоч був юним) викликала загальне захоплення. Та й на весілля запрошували. І не було в тому нічого дивного, що поруч із ромами веселилися євреї, словаки, чехи – всі вихованці горожанської школи. До речі, з євреями й доросле ромське населення жило в мирі – разом торгували кіньми, вели іншу торгівлю.

Пригадую, з яким смутком оповідав нам батько про знищення під час війни євреїв. Тоді з уст в уста переповідалося: «За євреями будуть вивозити в концтабори ромів...»

Не всі ужгородські роми в це вірили. Наше місто, за словами батька, на той час було невеликим. Жили тут приблизно 20 тисяч жителів, а ромів серед інших національностей – до тисячі. Немало мешкало і євреїв. Однак першими, дійсно, вивозили їх...

Вже коли взявся розказувати про батька, то мушу попросити вибачення від п'яти братів та двох сестер. Розумію, що кожен (-на) мають право на свої спомини про того, хто дав їм життя, освіту, вивів на життєву дорогу.

... У непевний, важкий час, коли край, а також Ужгород окупували мадяри, враз ніби посмутніли обличчя його жителів. «Я отримав листа, – оповідав батько, – негайно приїхати додому. У таборі, де мешкали на вулиці Берчені, почало коїтися несусвітнє: роми переказували вісті «ромської пошти», а вони надходили звідусіль».

Та недовго пробув удома батько (вихованець військового музичного училища в Празі). Власне, їхав в Ужгород тільки тому (недоучившись), що розумів: тут без нього не обійтися!

І настав день і час, коли родина (мій дід, бабуся, інша рідня) проводжали батька на військову службу. Про фронт тоді мовилося дуже багато. А на той час батько уже був здібним музикантом-скрипалем. В училищі в Празі не мав собі рівних, коли брав у руки скрипку...

– Лише на два роки беруть на службу тебе, Євгене, – говорив суровий Мартон Адам, музикант, як казали, від Бога. – Тільки руки бережи, аби міг скрипку та струни міцно тримати... Я не думаю, що дадуть там тобі зброю, як зголосишся музикантом...

І не зголосився, бо бачив усе, що творилося довкола. Ром із Ужгорода, представник музичної родини, який досягнув навчання в Празі, наразі став солдатом Угорщини. Рядовим служив у прикордонних військах. І не дуже далеко (але про це рідня навряд чи й здогадувалася) – в с.Ставне на Великоберезнянщині.

Про ту службу... Спостерігав, як сотні невільників, а значне їх число – роми, довбали ті клятущі скелі, аби побудувати укріплення... Надривалися, споруджуючи дзоти, мости... Звідси для багатьох була одна дорога – скалічених треба було добивати, а ще живих (напівмертвих) ховати. Але так, аби комар не підточив носа (так казали раби з числа українського населення).

На тій заставі (кордоні) постійно відбувалися сутички між прикордонниками й тими, котрі прагнули перетнути кордон. Скільки було застрелено – й не сказати. Думали,

що на тій стороні їх чекає інше життя, там був совіцький союз... До нього прагнули...

Спіймані – поповнювали табори сусідніх областей. Доправди, їх там чекали... советські солдати, пересильні тюрми й єдиний шлях – телятниками везли у Сибір, у вічну мерзлоту...

Пішов у армію на два роки, а виявилось, що майже всю війну прослужив ром із Ужгорода. Той, котрому треба було тримати в руках не автомат, а скрипку.

Господи, чого лише він не набачився, не пережив... Неоднораз рятував від загибелі десятки ромів... Просив за нещасних, покалічених і хворих високе мадярське військове начальство... Кожне отаке прохання могло закінчитися одним – кулею в потилицю...

... А перегадом... Фронт посунувся далі.

«З нетерпінням чекав листів із дому. А коли отримував – ставало недобре: рідні писали про біду, голодування, знущання німців та мадярів над беззахисним ромським населенням...

Скажу, наші командири (угорської армії) не любили ромів. Напевно, отримали якийсь потайний наказ, бо опісля нього почали переписувати (у військовій частині) всіх ромів. Ніби потрібно було знати їх число. Я мав приятелів серед угорців, і саме вони мене попередили, що ромів відправлятимуть у концтабори...»

«А, знаєте, сини, як вижив і не було спалено мене? – якось, розсердившись на нас, синів, грюкнув рукою по скрипці батько (а не скрипкою, яку тримав у руці, хоч і був знервованим). – Врятував угорський полковник. Як? Чому? Він був музикантом... і як Бог грав на скрипці... Слухав його гру... І про це йому сказав...»

... Мені, як сину Євгена Мартоновича Адама, багато про що хочеться розповісти. Батько у часи Голокосту як міг, так допомагав ромам: діставав одяг, продукти, а то й різні довідки (за кожен міг покласти своє життя угорського вояка)...

* * *

... А ще до армії мій батько одружився на красуні Розі, з якою ходив у школу. Вже мала сімнадцять літ, а він – вісімнадцять. Народили й виховали семеро дітей – п'ять синів

– Євген, Віллі, Алік, Іван, Ерфі, доньки Елла і Естер. Всі сини – музиканти.

Вдалося вижити батькові, можливо, тому, що був поранений і перебував у госпіталі. Рана була глибокою. Фельдшер якось шепнув: «Проси лікаря, щоб зробив операцію, бо інакше помреш. Той хірург може вийняти кулю...»

День Перемоги батько зустрів в Ужгороді. Тут він уже після визволення працював музикантом. Радував грою на скрипці відвідувачів ресторану «Скала» (18 років там працював). А згодом його запросили в найфешенебельніший ресторан готелю «Закарпаття».

Від батька передався потяг до музики нам, його синам, музикантам.

*Розповідь про Євгена Мартоновича Адама
записав його син Аладар.*

Тривожна молодість Божени

– У нашій родині – народилося семеро дітей. Я була четвертою. Ян, Гелена, Марія, Божена (я), Ірина, Елемір, Людвіг.

Училася в школі на Радванці. Мріяла після її закінчення продовжувати освіту, але нічим було платити за навчання.

Мама дуже цікаво вийшла заміж. Вона народилася і жила у селі Холмок (Холмоші). Батько на той час уже був музикантом. Запросили у село грати на весіллі (мамі тоді було 14 років, і вона пішла подивитися на музикантів, і послухати музику). Батькові сподобалася симпатична дівчина. Він підійшов до неї, поговорив. І тієї ж ночі молодий музикант украв юну красуню. Йому тоді було 17 літ.

Згодом у мами народилося 18 дітей, але живими залишилися лише семеро.

Я у 1945 році вийшла заміж за музиканта. Мій чоловік проживав на вулиці Тімірязєва, у мікрорайоні Шахта. Там маленькі будиночки тулилися один до одного. Роботи не було.

Божена Бучко

На Радванці також люди жили бідно, але мій чоловік був заможний, ми допомагали бідним.

У неділю ходили до римо-католицької церкви, яка знаходилася на вулиці Корзо, на службу.

Війна

... На електростанцію скинули бомбу. Поруч у сусіда був підвал, і ми бігали туди ховатися. Де сьогодні залізничний міст теж скинули бомбу, було дуже страшно. Коли через річку йшли російські солдати, ми налякалися (купалися в

Ужі). То був жовтень місяць. Побігли налякані до батьків і кричали. Батько знав, що то росіяни, і казав, що прийшли нас визволяти від фашистів.

Пам'ять вертає мене у часи, які передували приходу руських.

До 1938 року в Ужгороді були спеціальні вози. Їх називали фіакрами. Вони розвозили людей, як своєрідне таксі. Мій дядько мав фіакр чорного кольору. На ньому золотими буквами було написано його прізвище. Мав двох коней до нього. У фіакрі також їздили наші музиканти.

Чехи толерантно ставилися до ромів, а угорці дуже погано.

Неподалік нас жив сусід на прізвище Пекарович. Він був угорцем. Мав корчму. Не любив ні словаків, ні ромів, ні євреїв.

Під час війни німецькі солдати забирали євреїв у машини і відвозили у гетто. Воно було розміщене неподалік залізничної станції, на вулиці Мукачівській. Усе довкола було обгороджене колючим дротом. Звідти я допомогла втекти

єврейці. Вона була кумою моєї матері. Мала тридцять п'ять років. Її звали Гелена. Пробула вона в гетто шість місяців. Важко там було. Євреї спали на землі. Я Гелені (мала прізвище Горват) носила їсти. Там біля колючого дроту вартував молодий німець, не пригадую як його було звати. Якось несла Гелені смажену курку, передану їй чоловіком. Підійшла до німця і показую, що принесла їсти. Він до мене почав говорити по-німецьки. Я не розуміла його мови і заговорила ромською. Кажу йому: "Те хав, те хав". А він взяв і поцілував мене в обидві щоки. Потім віддав Гелені їсти. Я їй кажу, щоб вона приходила до колючого дроту, може допоможу. Тричі чи може й більше приходила, але десь зник німець. Сподівалася допомогти Гелені. Нарешті я зустріла його. Він зрадив. Я попросила німця, щоб покликав Гелену. Він відійшов, і ми втекли потайки.

Батько був старостою і до нас часто приходили рейтери. Тому ми не могли переховувати Гелену вдома. Сестра майбутнього чоловіка дала свою метрику, і ми пішли до моєї сестри. Вона порадила нам переховуватися у знайомої, яка жила в Михаловце.

Із лютого 1943 року, майже півроку, жили в кладовці. Хазяйка не випускала нас нікуди, боялася, що я чужа.

А коли прийшли російські солдати, то старший лейтенант Бердянов привіз нас в Ужгород. Квартиру Гелени хтось зайняв. Та вона прожила в Ужгороді ще рік, а потім переїхали в Кошице. Дуже дякувала Гелена мені за те, що врятувала їй життя. Гелена хотіла мене удочерити (не мала своїх дітей), в Кошице жила досить заможна. Одначе батько не дозволив.

Після війни батько працював музикантом, жили непогано.

Мій чоловік грав на саксофоні. Я довго не звертала уваги на музиканта, який неоднораз зустрічався мені. Виявилось, що давно стежить за кожним моїм кроком. У 1945 році ми розписалися. Мама не хотіла, бо він був із Шахти, а там люди жили досить бідно. Але батько підтримав мене і сказав, що головне – кохання. Якщо любимо одне одного – не треба заперечувати. Виховали двох дітей – сина Ернеста і доньку Єлизавету. Разом прожили багато літ. Ніколи не сварилися. Намагалися дати дітям освіту.

Я також працювала разом із чоловіком Антоном, який грав на всіх духових інструментах. У 50-х роках виступали в ресторанах “Верховина”, “Київ”. Я грала на барабані.

Мій син – моя гордість. Закінчив культосвітнє училище в Хусті, потім продовжував навчання в консерваторії у Києві. Закінчив два курси. Згодом працював у різних відомих колективах Москви та України. Заслужений працівник культури. Юрист.

Донька Єлизавета працює у ромському дитячому садочку.

Отак і минула молодість: у турботах про власних дітей, у праці. Тепер – радують онуки, правнуки. Їм розповідаю про свою молодість, яка випала на нелегкі часи.

Дерев'янки – знак жаху

Можна сказати, дорогий читачу, по зернятках збиралися й продовжують збиратися матеріали до книги з символічною назвою “Білий камінь чорної катівні”. Вона присвячена світлій пам'яті жертв ромського Голокосту.

Завітайте до одного з перших в Україні ромських музеїв в Ужгороді й ви побачите на власні очі шматок білого каменю – вапняка, одірваного-відбитого з глиби у копальні одного з концентраційних таборів Польщі. Там ром Андрій Андрійович Марінко, як і інші раби-роми, що були вивезені на примусову працю із Закарпаття, трудився день і ніч, ніч і день за 15 грамів черствого хліба на добу, надриваючи у кашлі хворі груди, скроплюючи потом та сльозами породу.

В'язень катівні ХХ віку приніс цей камінь додому, у рідне село Шаланки на Виноградівщині, як і дерев'янки, що мав на ногах, піпу (люльку). Він – нагадування суцим і прийдешнім поколінням про сім мільйонів жертв ромської Голготи (хоча, за неповними офіційними даними, їх нараховували лише півмільйона).

І сьогодні при дорогах, із бур'янів, із пшениць, заколоскованих на місцях, де безіменні могили, ночами

Реліквія ромського музею в Ужгороді – камінь із копальні одного з концентраційних таборів у Польщі

кричать до нас ті, кого вкинено було до виритих ям і з кулеметів та автоматів розстріляно.

Зойкають ночами вбиті, замордовані, поранені – закопані всі разом...

Матильда Басаньї з села Косонь

на Берегівщині, тамуючи сльози, оповідала:

– Мала 18 літ, коли в наш табір прийшли німецькі солдати. Очікували з чоловіком першу дитину. Наш табір перетворили на гетто, заборонили виходити за визначені колючим дротом межі. Угорські жандарми з німецькими солдатами ночами нищпорили по табору із якимись книгами. Говорили, мовляв, записують молодих ромів, аби знати, скільки їх проживає. І настав той час, коли загрюкали в двері: “За непослух ми стріляй. – Почувся лемент. Пук-пук...” Забрали чоловіка. Повернувся з німецької неволі аж 1947-го року.

У березні 1944-го народила сина майже в муках. Деякі озлоблені жінки, коли йшли табором, кричали навздогінці: “Твій кіндер! Зрада чоловікові”. А одного разу, коли в пошуках окрайця хліба чи горнятка молока вийшла за межі гетто, перестріла група жандармів і німецьких солдат. Почали кричати, що я жидівка і мене треба “пук, пук”. Пояснила, що є ромкою. Однак побили до синців. Руки кривавилися, що ними притискала до грудей запеленаного в квітасту перину сина...

Не зчулася, як дужим стусаном була збита з ніг. Дитина опинилася поруч...

Дебелий німець чоботом наступив на груди дитині ...

Досі чекає пані Матильда звістки від брата, бо він, відправлений зі станції у вагоні-телятнику на примусові роботи в Німеччину, не повернувся. Й листа жодного не надіслав...

Кривава сорочка на тілі України

Маргарита Бабота

Рік 1942-й.
Катівня Ковнер у
Мукачеві пере-
повнена в'язнями-
чоловіками. Їх
б'ють немило-
сердно.

Згадує Маргарита Бабота (м. Пряшів, Словаччина):

– Щоб там було різноманітніше і веселіше, приводять між чоловіків і особу жіночої статі – дівчину. Бо що ж, треба і жінок провчити! Вони родять дітей і виховують їх, от щоб знали, як виховувати!

Її звали Маргарита Шандор. Вчила в кількох школах Закарпаття. У 1942 році проходила кількаразова хвиля арештів, що навіювала страх, та використала можливість, яку отримали десять закарпатських вчителів. Там її, 22 жовтня 1942 року, за наказом Ужгородської мадярської контррозвідки арештував майор Шамуел Галборі.

... Відвели мене у велике приміщення, де було багато в'язнів, які лежали на голій підлозі. Де в одного була голова, у іншого – ноги... І так довкола. Мені дали покривало (коц), яке о п'ятій годині вранці взяли і вже ніколи більше не дали.

В понеділок рано, зразу після підйому, під постійним наглядом сторожів – жандармів, довелось мовчки, нерухомо і випрямлено, сидіти в «турецькій позі» обличчям до стіни (хтось на стіні олівцем написав вульгарне слово, і я мимоволі на це дивилась): ноги під себе, руки за спину, не горбитись, і так цілий день. Хто це порушив, дістав прикладом по плечах, а якщо повторно, дістав пута на руки.

Наступного дня, після ранішньої «прогульки», взяли мене на допит. Руки зв'язали за спину, наказали лягти на лавку, за яку засунули руки, і потягли мною так, щоб руки спералися на вертикальну дошку лавиці. Потім мені зв'язали ноги і мотузками тулуб так витягли, що голова відскочила від лавки, звисала в повітрі, і не можна було поворухнути нею. В мене миттю промайнуло бажання дати 10 років життя, щоб тільки головою доторкнутися лавиці. В такому стані прив'язали ноги до лавки й почали пендриками бити по підшві. Це був шалений біль. Били двоє невтомно і безперестанку, коли перший втомився, починав бити другий... Так мене били до самого обіду. Раз коротко перестали, бо один із катів сів на мене нижче черева і закурив.

Після короткої обідньої перерви мене знову взяли. Руки зв'язали на переду, казали сісти на підлогу, скорчити ноги в колінах, понад них протягли руки, під кінець заплітали грубу палицю, за яку підняли мене. Один кінець поклали на великий стіл, а інший – на крісло. Голова була вниз, а руки і ноги нагорі в такій позі, щоб можна вигідно бити пендриками по підшвах. Ох, і почались пекельні тортури. Били без зупинки. Лампа вже добру годину світила, як мене зняли. Жили на моїх ногах стали цілком темними. І я вже переставала реагувати на будь-які імпульси.

Руки мене зовсім не слухали. Вночі в мене пішла кровотеча. Вранці я про це заявила наглядачеві. До обіда мені дали спокій, але після обіду мене взяли і знову повісили головою вниз...

Трапилось, що на лаві-дереші розіпнули мені довгий зіпс на светрі і гудзики на штанях, а як різко скинули на підлогу, штани впали, груди розкрилися і я стала напівголою. Корч зловив мене так, що певний час не могла рухатись. Кричали на мене й усяко соромили...

Як склалася подальша доля дівчини, яка була в'язнем угорської катівні? Виїхала в квітні 1943-го року в Словаччину. Одружилася. У 1950 році закінчила Вищу готельну школу. Сім'я весь час була під поліцейським наглядом. Восени 1944 року її чоловіка арештувало гестапо. У 1952 році сім'ю в рамках «Акція Б» (запобіжні засоби безпеки) виселено в мадярське село Дрня.

Лише в 1992 році сім'ю реабілітовано.

Мужня жінка живе в Пряшеві. Майже через півстоліття після тих подій з'їхались у Мукачево з усього світу колишні ковнерівці. Була серед них і вчителька зі Словаччини, Маргарита Шандор.

* * *

У цій катівні мучилися перегодом і представники ромського народу. Втім, ось що розповів Арпад Арпадович Муржа.

Рік 1944-й.

... Йшла весна. В повітрі, наповненому пахощами землі, першоквіту, відчувалася тривога. З території Закарпаття було вивезено у концентраційні табори майже 30 тисяч євреїв. Потім настала черга ромів.

Усе ромське населення було переписане за місцем проживання. Суворо було заборонено кочувати. Люди розмовляли поміж собою лише пошепки. І так було до осені. А на початку вересня 1944 року угорські жандарми стали виганяти

Арпад Муржа

з хат усіх ромів села. При цьому чоловіків і жінок з дітьми поділили на дві великі групи. Куди відправили чоловіків, мені невідомо. Але я бачив серед цієї групи мого батька Лацка Густава. Про його подальшу долю я нічого не знаю, додому в село він не повернувся.

Мене з мамою одного дня вигнали на вулицю. Там уже було немало заплаканих чоловіків, жінок, підлітків. Вели нас дорогою до будинку, який називався Ковнер-каштель (або Мукачівський палац Ковнера). Там нас розмістили у районі цієї будови, затуленої густими деревами.

Майже три місяці суцільних мук. Жили в тісних кімнатах, перетворених у камери-гетто, по десять чоловік. Голод відчували постійно. У жовтні 1944 року вже настільки були знесиленими, що стояли в черзі за їжею, підтримуючи один одного, аби не впасти. Угорські жандарми нас, ромів, намагалися ніби й не чіпати.

Фронт наближався – про це пошепки передавалося з камери в камеру. А ось і вже стало чути постріли гармат. Нас швидко зібрали і вивезли у поле під село Павшин, ніби збирати кукурудзу. Там і залишили. Жандарми швиденько залізли у вантажну машину, на якій нас привезли, і поїхали геть. Так ми стали знову «вільними». Це вже сьогодні я знаю, що ромів готували до відправки у концентраційні табори, але тільки тому, що радянські війська стрімко наступали, нас не встигли вивезти з гетто для знищення в Німеччину.

*Записано від жителя
с. Страбичово А.А. Муржі, 1931 р.н.*

Музика... крізь ґрати

Він належить тому бурхливому часові, який увібрав у себе драматизм перехідного періоду: загибель й утворення нового суспільства, велич злету музиканта і ганьбу концтаборів.

Народився Йосип Гейзович Потай 27 березня 1922 року в м.Ужгороді, в сім'ї музиканта-скрипаля. Батько намагався дати сину добру освіту. Йосип закінчив шість класів місцевої

Йосип Потаї

школи, а потім приватно брав уроки у вчителя музики, який допоміг опанувати нотною грамотою, оволодіти музичною технікою гри на скрипці, яка стала його годувальницею, його музою.

Як і всі молоді люди того часу, вже в 17 років заснував свою музичну групу і

почав заробляти на життя, відточуючи при цьому свою майстерність.

Проте доля по-своєму втрутилася в особисте життя юнака. Восени 1943 року його призивають до угорської армії. Спочатку він потрапляє до учбового артилерійського батальйону, що дислокувався у Мукачеві. Опісля брав участь у бойових діях проти Червоної Армії у Румунії. Під містом Сентешом потрапив у оточення, а потім у полон. Довелося випити повну чашу поневірян та знущань над людською особистістю, здолати важкі тілесні і духовні торттури.

Як військовополонений пішки пройшов майже всю північ румунської території: від Ородея до Темешвар, де знаходився великий концентраційний табір. Звідси у товарних вагонах, мов якусь худобу, їх відправили у Тамбовську область. У місті Маршанськ пробув понад два роки. На той час це був величезний концтабір, геть заселений військовополоненими (разом із угорцями були поляки, румуни, японці, німці).

«Коли нас привезли у Тамбовську область, – згадує Йосип Гейзович, – була вже зима. На вулиці вночі до 42 градусів морозу. Бараки були зроблені з необтесаного кругляка, через шпарини дув вітер зі снігом. Видали нам ватні штани та фуфайки. Ми

мусили пришити на них свій номер, який я до сьогодні пам'ятаю – 64. Годували нас дуже погано. Багато тих, хто зі мною були з Закарпаття, там і померли. Мене врятувала музика.

Знайомство з новими людьми підказало мені, що серед полонених є майстри музичних інструментів. Вони зробили мені саморобну скрипку, а іншим – кларнет, бубен, роздобули акордеон. Зі створеним ансамблем ходили від бараку до бараку і розвеселяли людей музикою. Так ми за ґратами рятували себе, допомагали вижити іншим».

У 1947 році стало відомо, що Закарпаття приєднано до СРСР. Адміністрація ГУЛАГу вирішила відпустити закарпатців додому. «Нас зібралось близько 15 хлопців, – продовжує згадувати Й.Г.Потай, – ми сіли тихенько у поїзд на третю полицку і так доїхали до Львова. А з Львова два тижні гірськими стежками пішки добиралися до Мукачева. Ночували в лісі, просили у людей хліба, щоб прожити. Тільки у серпні повернувся додому в Ужгород. Довго мене потім викликали до різних установ, з'ясовуючи особу. Потроху налагоджувалося особисте життя».

З 15 серпня 1947 року Йосип Гейзович почав працювати у музичному колективі ресторану «Верховина». Грали, як і до війни, у сімейному музичному ансамблі, де виступали брати Потай. Старший Карло грав чудово на скрипці, був пріма-скрипалем. За необхідності брав у руки саксофон, сідав за піаніно.

Другий брат – Гейза мав славу віртуоза-піаніста. Третій брат Вільгельм був барабанщиком. А Тиводар Потай – незрівняний контрабасист. Йосип Гейзович грав другу скрипку. Мав, до того ж, приємний баритон, що зачаровував слухачів.

У 1957–73 роках працював у широко відомому не тільки на Закарпатті, а й за межами України, ансамблі «Угорські мелодії». Під час гастролей в Сибіру, мали виступ в одному з великих міст. Гуляючи на одній із вулиць, упізнав церкву, яку бачив, коли перебував у одному з пересильних таборів. На сцені, під час вечірнього концерту йому стало погано: серце не витримало таких спогадів. Після концерту зразу ж поїхав додому і більше не хотів нікуди виїжджати на гастролі.

У Йосипа Гейзовича чудові діти. Талант від батька передався і їм. Старша Габрієла Боді – донька від першого шлюбу – шанована всіма вокалістка ансамблю «Романі Яг». Від другого шлюбу має синів-соколів, які вже давно злетіли на свої крила. Троє живуть в Ужгороді, а один у Будапешті. Люблять музику, пісню.

За плечима Йосипа Гейзовича нелегке життя. Не так і просто йому, рому, служилося в угорському війську. Скільки зазнав принижень людської гідності – не розказати за один раз.

Нова влада, радянська, теж добре пройшлася по його долі. Що зумів вижити й повернутися дордому – завдячує музиці...

*Із розповіді Йосипа Гейзовича Потая,
м. Ужгород.*

Співчували й гори

Наше село зовсім невелике. Куди не глянеш – стіною гори та гори. Ліси для нас у ті літа були не лише спасінням від недобрих людей, а й не давали померти з голоду: перед війною відразу після танення снігів з'явилися гриби, зацвіла рясно ліщина...

Природа ніби відчувала щось – навесні 1942 року довколишні гори пробудив наразі грім – а із зливою прийшли німці та жандарми-пір'яники.

Із села взяли 16 ромів: 6 чоловіків і 10 дівчат. Завантажили заплаканих та наляканих у товарняки й через Ужгород і Чоп повезли в села Шомодьторновці та Ференцпустош. Там ми повинні були працювати на сільгоспроботах. На працю нас розподіляв бригадир Йовшка (прізвища не пам'ятаю).

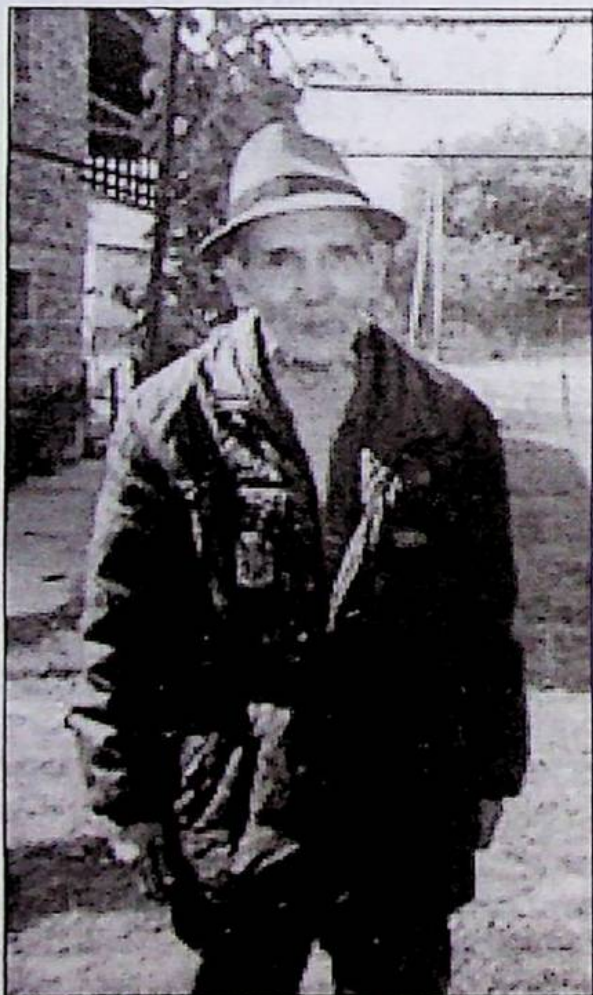
Жили в сараї, спали на соломі, настеленій на дошки, ще 50 таких же змучених і мовчазних рабів. Воду для миття та прання набирали з помпи на дворі. Тут завжди зранку та увечері була черга.

До глибокої осені 1942 року трудилися на полях. Якось перебули зиму – теж знаходилась робота, правда, ще важча, ніж доглядати картоплю, кукурудзу...

Настала весна 1943-го. Ми знову вийшли на сільськогосподарські роботи у тих селах. Від непосильної праці нило тіло. Годі було скаржитися – за це ще могло й перепастися. Додому після такої важкої роботи везли нас понад тиждень.

*Із розповіді Олени Йосипівни Фонташ, 1927 р.н.,
жительки с. Раково Перечинського району.*

Правда – молодим ромам казка

Юрій Митрович

– Коли гітлерівський рейх загарбав чеські землі, то угорські фашисти встановили в нашому краї криваву диктатуру, – повагом, неквапливо, вибиваючи з люльки залишки тютюну, – оповідав ромський казкар Митрович. – Я не вигадую якихось сюжетів для своїх творів, а розказую правду. Вона молодим – казкою. Най так і буде. Вони про той гіркий час, коли гортисти панували на Закарпатті, знають хіба що з книжок, кінофільмів. У школі на уроках історії вчителі говорять про це...

Село Горінчево, де живе знаний в Україні казкар, відоме за його творчістю, а також земляків. Найвідоміший серед них Андрій Калин.

– В мене є немало казок, у яких я розкриваю середньовічні тортури, які мадярські пір'яники, а також німці,

випробовували на безневинних моїх одноплемінниках. Гетто із ромських таборів – ось що вони принесли в край...

Слухали поважного горінчівця, чиї казки вже розлетілися в широкий світ із книг, де його ім'я – поруч із світознаними оповідачами. А все ніяк не могли відігнати од себе розказане в сусідньому селі Іза, куди заглянули до рідних добре відомого Митровичу Дмитра Вакарова.

– Нема вже Дмитра, а пам'ять про нього живе, – при перших навіданках у це село говорила його сестра Ганна Онуфрїївна. – Ось подивіться його листи до друзів, книжки, вірші.

*Зводять тюрми і казарми,
Щоб корився рідний край.
На село по два жандарми,
А читальні – не питай...
Вільно ходять Закарпаттям
Лиш єпископ і магнат.
Чадом смерті і прокляттям
Віє від Карпат.*

Ми сьогодні знаємо сумну статистику: за неповні 6 літ хортисти кинули за ґрати 183 395 чоловік. Їх не лише катували, а й розстрілювали. Причиною вважали непослух. Та що там казати. За літа фашистського терору від рук катів загинули 115 тисяч закарпатців – фактично кожен шостий житель краю.

Наша книга – про ромів жертв Голокосту. Себто про тих людей, які упродовж чи не півтисячі літ, прикочувавши, облаштувалися на Закарпатті. Але криваві поневолювачі позбавили закарпатоукраїнське населення всіх політичних прав і свобод і почали проводити мадяризацію краю.

Ромам нацистська партія та її вождь, а про це вже вказувалося в передмові, підготували нечувану в ХХ столітті інквізицію. Як тут не процитувати такі рядки ще одного земляка ромського казкаря Митровича – Миколи Сокача, замученого (як учасника розвідувальної групи, очолюваної угорським інтернаціоналістом Ференцом Патакі) у Сигетській тюрмі 25 квітня 1944-го. Разом з іншими підпільниками його розстріляли.

Залишилися нам, сучасникам, поезії. Ось одна, з якої цитуємо строфу:

*На завтра прихиляться гори,
Якщо не стояти, а йти,
О, треба відкрити простори,
Щоб світоч свободи знайти.*

(«Судилась нам доля сувора», 1940 рік).

Потрібно зазначити, що роки окупації Закарпаття – це нині ще недосліджене поле (коли, зокрема, йдеться про ромське населення краю).

А втім – як приклад – роми, яких фашистський режим заповзявся, услід за єврейським населенням, знищити.

Розказував Митрович:

– Наш нарід нічим не завинив... Та проклятий Адольф зненавидів його... Всі оті душогубки, у яких спалювали тих, кого взяли в табори, – перемелювали тисячі ні в чому не винних людей...

Ми ще повернемося в село Горінчево на Закарпатті й розкажемо читачам про ромського казкаря Митровича, його твори, народжені в різний час, а також так звані радянські літа, які передували визвольній боротьбі народу за свою Волю. І вона прийшла...

Тепер, на тринадцятому році незалежності України, журналісти всеукраїнської ромської народної газети «Романі Яг», студенти, які навчаються завдяки Міжнародному фонду «Відродження», збирають, мов ті зернятка, й записують свідчення тих ромів, котрі пережили Голокост.

Вибух забрав життя

Я була найменшою. Дуже батьки раділи своїм двом донькам і двом синам. Адже траплялося так, що не встигне дитина народитися, як уже помирає. А знали нашу родину за золоті руки Йожефа Лакатоша – так кликали батька. У Варах

майже не було угорської родини, у котрій би не було щось із речей, зроблених ним. Особливо майстерно він умів плести кошики різних, найвигадливіших форм.

Весна 1943 року видалася напрочуд важкою. Прийшли німці, і всім заборонили покидати табір. А в ньому мешкало – до 150 ромів. Було 30 хат. Жандарми разом із німецькими солдатами часто навідувалися у табір, змушували чоловіків йти в ліс рубати там здорові гілляки і приносити в табір. Цими ж гілляками й били дорослих чоловіків на очах їх дружин та дітей. Подібна кара була дуже принизливою.

Невдовзі надійшов наказ: здорових чоловіків забирати на примусові роботи в Угорщину. Батька теж мобілізували, не встиг навіть попрощатися з нами. Та йому дивом вдалося втекти і повернутися додому. Щоб якось прогодувати родину, найнявся до багатого угорського газди і працював у лісі. Якось був виявлений склад снарядів у лісі. Батька змусили їх переносити. Один із снарядів, на горе, розірвався. Розірвало батька на багато частин, і для того, аби поховати його, довелося зібрати їх докупи.

Моя мати дуже важко піднімала нас, дітей, на ноги. Вона ходила в ліс, заготовляла там лозу. Від неї навчилися і ми виплітати кошики. Отак і жили.

*Із розповіді Пірошки Форкош, 1937 р. народження,
жительки с. Вари Берегівського району.*

Творилося в наших горах

Багато історій знає ромський казкар Юрій Митрович. За своє життя нарозказував їх безліч. І йшли вони по світу, деякі перекладені на інші мови. Про себе, своє життя не дуже любить розказувати. Ледве вмовили. Правда, посміхнувшись, сказав: «То є лише епізоди. Їх потім буду розгортати в вервечку казок... Се все правдиве...»

Батько

Юрій Митрович із правнуком Іванком

Мій батько був вихідцем із Югославії. Оскільки Митровичів було багато, а в селі тоді жило дев'ять багатодітних ромських сімей, то відрізняли рід від роду за прізвиськом. У батька була називка Пендьорош. Був гарним і розумним. Жили на вулиці Бузковець. Працювали на поденній праці у селян: копали землю, виготовляли вальки, були ковалями. Батько не мав лівої ноги – втратив на італій-

ському фронті підчас Першої світової, а всього він дев'ять років прослужив у цісарському війську. Завжди казав дітям: «У політику не мішайтеся». Але вийшло все навпаки. Всі старші його сини були твердими січовиками, а деякі загинули, боронячи свою землю від хортистських окупантів.

Батько намагався дати всім хлопцям освіту. Брати вчилися добре, приносили додому оповідки про січових стрільців, що боролися за гору Маківка і Лисоня. Співали пісні про червону калину. Дружили з хлопцями-галичанами, яких було багато в селі, які залишилися ще з Першої світової.

За вільну Україну

Як я казав, четверо моїх старших братів були січовиками. Називали їх так тому, що боролися за Карпатську Україну, а військо, що її боронило, мало назву Січ. Всі вони входили до Довжанського коша, керованого місцевим священиком паном

Медвідем. З Митром, Василем не часто розмовляв, бо вони були набагато старші від мене, тому і не часто навідувалися додому. А ось із Іваном, з 1919 року народження, годинами бесідував. Він приносив додому книжки про Україну, тих, які боролися за незалежність ще у роки Першої світової війни. Іван та Митро віддали життя у боях за Україну у 1939 році, а старший Еміл – загинув у концтаборах у Німеччині, куди був відправлений як ненадійний. Тільки Василю вдалося переховатися перші п'ять днів розправ, коли розстрілювали на місці (з 17 по 22 березня), а у 1944 році став добровольцем Червоної Армії і загинув у Словаччині.

Оскільки я належав до так званої Малої Січі (куди входили неповнолітні), то, коли розпочалася стрілянина, втік за ріку і чув, як десь півтори години бороли незалежність стрільці, мої брати. А потім все стихло. Жандарми обходили хати, збирали на графський двір графа Телекі тих, хто залишився у живих. Особливо жорстоко велися з хлопцями-галичанами, з яких складалася основна частина січовиків.

Поневіряння

Освіта моя закінчилася у третьому класі Білківської горожанки, коли я мусив підтримувати сім'ю, бо залишився старшим. Працював у господарів Довгого.

У березні 1944 року, коли особливо активізувалася боротьба партизан, частина молоді чекала приходу руських, всіх працездатних молодих хлопців забрали з своїх домівок. Три дні ми перебували у пункті збору в місті Матесалка, а потім нам зробили медичну комісію. Найздоровіших відібрали до роботи в Австрію у місто Лінц. (У переліку концтаборів Західної Європи згадується і цей пересильний пункт). Спочатку протримали у таборі, а потім відправили до Фельде Лазарету, де був змушений працювати у кузні, виготовляти зброю, лагодити вози, підліковувати коней. Керував нами фельдфебель, який носив з собою чемоданчик з нашими паперами. Там вивчився спілкуватися німецькою, оскільки любив техніку – придивлявся до всіх станків і верстаків, що

були у кузні. Навчився працювати на них, лагодити, що потім мені дуже знадобилося, коли повернувся додому.

Багато разів нас бомбардували, і тільки чудом залишився живим. Звільнили нас американці у травні 1945 року, оформили документи і відпустили додому, хоча і попередили, щоб краще не попадалися у руки НКВС, бо знову відправлять у концтабір. Тому документи, які б підтверджували моє перебування у м.Лінц, викинув, бо радий був, що залишився живим.

Політика

Свою долю – другу половину – знайшов у сусідньому селі Горінчево, де звели гарну хату. Там у мене є своя бібліотека, де зберігалося понад триста екземплярів книг. Для такого села, як наше – це велика домашня збірка. Шкода, що моя жінка не була рада тому, що витрачав гроші на книжки, а не на господарство. Сини, я їх мав четверо – розлетілися. Живу зараз у сім'ї онука на свою маленьку пенсію, руки заслабли. Не так вправно тримають у руках ковальський молот. Але думки справно працюють. Далі складаються у голові сюжети для нових казок.

Насамкінець пан Юрій запропонував послухати поетичну оповідку про Саддама Хусейна:

*Над високим Вашингтоном
Вітрик повіває.
Сидить Піклонц молоденький –
Циганочку гадає.
Не завто він то гадає,
Як їсти та й пити,
А завто він то гадає.
Як Ірак побити.
Пише листок, пописує
Темненької ночі.
Ой, ти, Кучмо дорогенький,
Будь ми на помочі.*

*Загнав Кучма своє вуйсько
І свої канони
Каноніри повходили
На високі гори.
А там вони покладали
Свої усі зброї.
Як почали каноніри,
В шляри гриміти,
Зайойкали в Іраку
Саддамові діти.
Як почали каноніри біглий
Огонь давати,
Солдатики молоденькі –
Давай у воду скакати.
Один скочив – не доскочив,
А другий – втопився.
А Саддат скочив – перескочив.
Біда – бо геть забився...*

Ось і виходить, що не слухаю батькового наказу не вмішуватись у політику. Політика навколо нас, вона хочеш-не хочеш, а завертає у свій вир. Спочатку війна, потім відбудова, а зараз сьогоднішня, що нагадує війну за виживання.

Під Чорною горою – радість і горе

Сиділи в невеличкій кімнатці квартири Параски Калманівни Беркі. Вона повагом оповідала. А коли вийшла, причинивши трохи двері, в світлицю пошукати документи, які нас зацікавили, перекинулися кількома словами про той тривожний дзвінок із Виноградова, коли наш позаштатний

Параска Беркі

нас на вулицю Миру? Найперше, хотілося записати у однієї з найстаріших жительок міста (1916 року народження) про пережите нею. Адже це унікальна людина, яка береже у своїй пам'яті колодязь ромської мудрості, набутої нею та її поколінням. І не лише.

Мені було 16 літ, коли одружилася з одним із найвідоміших музикантів — Карлом Беркі. Хоч був ще молодий віком, але про нього вже знали, бо працював із популярними колективами. Тоді я жила у Шаланках. Батько мав працюючі руки, був мурником, звів не один будинок. Коли посватався до мене Карло, а батько його знав, бо, крім того, що був добрим мурником, він ще й мав славу доброго музиканта, то дав згоду, правда, отримавши її від мене.

Життя складалося ніби добре. Родина поповнилася бажаними дітьми. Проте, згодом родинний спокій порушила війна. Чоловіка, разом з іншими молодими ромами, як уже тепер знаємо, послали на будівництво військових укріплень у

кореспондент повідомив про подію, яка здавалася неймовірною: лікар швидкої допомоги при транспортуванні жінки до лікарні жорстоко побив хвору на серцевий напад.

Тоді вдалося в'язнити цей факт, допомогти жінці прийти в нормальний стан, а про нелюда в білому халаті написали в «Романі Яг» від 15 червня 1999 року, в газеті ще з обласним статусом.

Що ж привело

горах під назвою «Лінія Арпада». Вдома почалося напівголодне життя, яке і стало причиною смерті маленьких дітей.

Жили ми в будинку по вул.Станційній у Виноградіві, куди нас запросили євреї. Їх вивозили. Сподівалися, що ненадовго і зможуть повернутися у дім, де все буде збережено.

– На моїх очах трапилася історія, яку і досі не можу забути. Кілька днів поруч на станції стояв ешелон, який був заповнений євреями. Серед них був і господар нашого будинку. Сусідський хлопчик кидав тим людям, котрі були в ешелоні, хліб, інші продукти. Вони були закуплені за гроші тих, хто жив в цьому будинку. Зненацька почувся постріл. Куля влучила прямо в серце хлопчика. Він, як підкошений, впав.

Потім гітлерівці заборонили забрати тіло хлопчика. Він лежав навидночі весь день, аби інші мали науку: за подібне їм теж буде така смерть.

Слухати – не переслухати господиню. Правдиві її оповіді. Розміри газетної публікації не дозволяють їх викласти повністю. Але ми всі її захочували. Бо це – безцінне. Лиш дивувалися тій пам'яті, гостроті спостережень, якими багата ця немолода вже ромка.

І хоч переступила вже 87 рік, та на обличчі сліди колишньої краси, яка привабила талановитого музиканта ще у юні роки, охайно одягнена, намагається сама впоратися і по господарству.

– Тільки от біда – було 47 гривень пенсії. А чиясь жорстока чиновницька душа зробила усе, аби її зменшити до 30 гривень.

Була субота, коли ми гостювали у Беркі-нийни (тітка). Але думається, що ми ще навідаємося у владні коридори Виноградівської райдержадміністрації, подивимося в очі чиновнику чи чиновниці, які познущалися над жінкою, котра прожила велике життя, де болючою сторінкою є Голокост.

І ще про багато чого розказала. Жилося у тому будинку, полишеному євреями, і голодно, і холодно. Та тягар від того проживання і досі муляє душу. Бо не повернулися господарі, десь їх попіл літає в Освенцимі.

Чоловік Беркі-нийні повернувся додому виснаженим, хворим. А все ж радість – повернувся! Однак, яким сумом пройнялося його серце, коли дізнався про смерть своїх кровинок.

– Більше дітей я не народила, – стає знову до розмови невеличка на зріст, худенька, жвава пані Параска. – А жалкую, бо дуже любила дітей і цю любов перенесла на малечу родини, сусідських. У нашому домі не вщухав дитячий щєбіт. Бувало, що й чоловік брав скрипку й дарував найкращу музику. Приходили слухати й поважні батьки родин.

А ще мріє пані Параска про час, коли матиме можливість підлікуватися, відпочити... у санаторії, одному з тих, яких так багато на Закарпатті. Навіть є у районі...

– Добре, що хоч продукти видають старшим людям. А чи дочекаємося грошової компенсації ми, ті, хто пережив Голокост, не знаю... Мій чоловік вже відійшов у другий світ, багато ровесників та й народжених у пізніші роки.

Під Чорною горою, яка нині ніби золотом вкрита, – почули про радість і горе. І так нам хотілося, аби ця – поважних літ ромка – дочекалася кращих часів. Бо стане Україна на ноги, збагатіє – і це зразу стане відчутним і в тісеньких кімнатках по вулиці Миру.

*З розповіді Параски Беркі, 1916 року народження,
жительки м. Виноградів.*

За місце під сонцем

Слухати пана Маринку – наче перегортати сторінки якоїсь книги. І книги, написаної на історичну тему. Все там є: і про те, як жилося ромам за чехів, за мадярів, за руських. Утім, перегорнемо сторінку життя, яка безпосередньо стосується Голокосту.

– Народився я 74 роки тому в селі Шаланки, де проживаю й нині. Коли прийшли німці та угорські жандарми, в одну мить наше життя вже перемінилося. Якщо за чехів (Закарпаття у

Михайло Маринка з онукою

1918–1939 рр. входило до складу Чехословаччини. – Автор.) не бідували, бо мали свої господарства, а в них і коней, і різну живність, та й займалися споконвічними ромськими ремеслами, то наразі все було забрано. Господарі залишилися ні з чим. А коли врахувати, що ромські родини багаті дітьми, то можна собі уявити становище, в якому опинилися.

Михайло Михайлович зізнався, як на духу, що спомини крають його серце, і тому розкаже те, що потрібно,

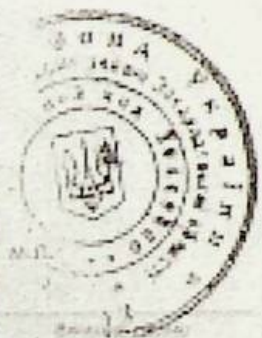

аби добре затирили молоді роми. Нехай знають, як жили їхні діди, і цінують мирний день і право мати освіту, роботу. Мусять боротися за своє місце під сонцем, бо від нас його затуманили темними хмарами.

Про хмари

Все дійсно стало темним, коли до нашого табору увірвалися німці та пір'яники. Вже чули, що познущалися над багатьма родинами (у таборі було всього близько 30 осіб). Мене разом з усіма здоровими чоловіками забрали. Спочатку всіх гнали пішки, а далі посадили на машини. Довго мені ще лунали крики та зойки жінок, з вух яких виривали завушниці, а з рук – персні та браслети. Немало жінок були побиті, змордовані, згвалтовані. В Мукачеві поселили нас у будинку сліпих. Там було близько 700 чоловік з усіх навколишніх сіл. Поміж ромами було чимало і євреїв. Чи не кожного дня нас відвозили на машинах на околиці Воловця. Там трудилися у

лісі. Виконували найтяжчі роботи. Увечері зморених, змучених саджали у криті машини, в яких завжди сидів автоматник, і привозили у Мукачево у вже згаданий мною будинок сліпих.

Харчування було жахливе. В тому одязі, у якому нас забирали з дому, було холодно. Ноги обмотували старим лахміттям, яке залишилося від колишніх мешканців.

Ким видано <u>Мукачівська міська рада</u>	Вид пенсії <u>по віку</u>
<u>Миколай Михайлович</u>	Розмір пенсії <u>74.82</u>
ПОСВІДЧЕННЯ	
серія АД № 311580	Посвідчення видано <u>12.03.2004</u>
Прізвище <u>Маричка</u>	На термін з <u>01.01.04</u> по <u>30.06.04</u>
ім'я <u>Миколай</u>	Посвідчення дійсне на всій території України
По батькові <u>Михайлович</u>	Дата видачі <u>12.08.2004</u> р.
Рік народження <u>1927</u>	
	
	
	Номер пенсійної справи <u>119941</u>
	<u>105/8</u>

Я вже до того схуд, що одяг теліпався. Та якось тримався, очевидно, допомагала молодість. Інші теж виглядали не краще за мене. Багато з тих, кого відправляли на роботи, хворіли й вмирили.

Про пиво

Уявіть собі, що довкола говорять про пиво, а ти й не знаєш, який цей напій на смак. У мене руки були в крові — ламав і вантажив кукурудзу, яку полишену мушили збирати і вантажити та відвозити на пивний завод.

І так – тижнями. Не знати, де було краще – на лісороботах під Воловцем чи на збиранні замерзлої кукурудзи. У багатьох місцях бадилля було під снігом, замерзнуте.

Настав у моєму житті день, коли вирішив сповнити свою мрію, про яку ночами думав. Найбільше бажання було втекти.

Втеча

Коли в лісі перевантажували кругляк, вийшло так, що наші наглядачі кудись пішли. Здається, перевіряти, як складають дрова на автомашини, що підїхали. Один за одним, усі четверо із Шаланок, в одну мить розбіглися в різні боки, аби небавом зійтися й порадитися, як дістатися додому. Не буду ятрити свою душу, бо дуже тяжко довелося нам.

І мерзли, і голодували, і місяць ховалися то на горищах, то в зруйнованих будинках, то на берегах, у ямах.

У Шаланки ж дісталися майже перед приходом руських (жовтень 1944. – Авт.).

Шахта

Заговорили згодом у таборі, що всіх військовоповинних хлопців забиратимуть в армію. Цю звістку попервах зустрів радо. І в родині до неї поставилися оптимістично. Яким був подив шаланківського рома, коли дізнався, що замість армії буду працювати на відбудові шахт.

– Про ті шахти в м.Краснодоні, а моя була під номером 18, уже багато написано. Підневільна праця привела до того, що, як і першого разу, вирішив врятуватися втечею. Бо знав свій характер: далі не витримаю.

– Не один я був такий, – згодом розповідав Михайло Маринка. Десятки інших втікали від незвичної праці в забоях, де майже всі роботи були вручну, а плани щоденного видобутку були такими високими, що бригада не справлялася. Щоденно з глибоких забоїв нагора вивозили покалічених. Кріплення було слабе. Повітря – важке.

Чоловіки різних національностей трудилися на шахтах Донбасу. Були серед них і полонені німці, угорці, італійці, румуни. Мене, скажімо, після того як було зловлено, посадили на місяць у каталажку, добре побили, а далі відправили на попереднє місце роботи у шахту. Це ще можна було вважати порятунком, бо інші, зокрема угорці, отримували по 5–6 років таборів суворого режиму. Їх відправляли, в основному, на північ, на лісоповал.

– Сьогодні мені доводиться дуже скрутно, – говорить пан Маринка. – Три роки, які відробив ні за що, у моїй трудовій книжці не записані, – отже не рахуються у стаж. Пенсія у мене 68 гривень. Так оцінена і моя багаторічна праця у колгоспі. Вік мій такий, що замість доброго харчування, живу, аби жити з дня на день. Значна частина пенсії йде на ліки. І тому поміч від МОМ продуктами якимось рятує мене. Сподіваюся, що врешті отримаю грошову компенсацію. Дав би Бог, аби вона прийшла тоді, доки ще хмари не затулили мені навечно сонце.

*Записано від М. М. Маринки, 1927 р. н.,
с. Шаланки, Виноградівський район.*

Частина II

Джівінде
Борбін

Голгота сваявакері ромні

Лакері дума сас барі брігакі, со чі камелас пес те патян. Аме джанагас, гой анде дурале шудре тгана Заполяр'я сако панчто мануш – українцо. Лен лиджанас фері пре пгаре бувтя (каторга), гой фізично те мударен анде нейве робіі (бара) анде сталінсько епоха, закердо сас “амал саворе чгаворенгеро ай манушенгеро пре лума” – Лениноса. Ададіве фері пгутердьон о вудара андо КДБ е ліленца е рабонге кодола врамаке. Май бут архіво аврі інгерде. Ке аменде фері ко дживел, ай серел ле рабон анда Воркута, Інти, Ухти доавен е ліла пало рома саве бешенас анде робіі. Чачес, ленге саворенге е система делас інкрімінація крiмінально чоріпе: кадо чоріпе, мударіпе, колдушіпе. Аме на долмут на (чірла) джанглам, гой ві ле ромен кінозинас на фері анде Заполяр'я, ай ві анде вешескері Сибірія. Чі камас те пгенас амендар, ай те на перас андо хохавіпе, вай аврі те думінас, пгенас екг історія пгаро дживіпнасско екг ромняко анда Свалява Явка Терпак.

Серел анда песко терніпен

– Бокгалювасас дарате. Тосара (детегара) е ромня уштенас, сако вудар пгутердьола андо таборо ай джанас пре маля, ай кіденас чар, крапіва. Ай кіравенас (тавенас) ле чгаворенге варесаві зумі, ке барі бокг сас.

Амаре зелене пляя (хара) круял муте керділе анде біда. Кадале хабенеса хахавнас джі ко тавасо, ай ко мілай, ке томна кіденас бураца, муррі, кропо. Ай чара гой те на авен насвале.

Сар бі варесаво безех мукляс пес тейле пало чейрі пре Сольва (Сольва – пгурані аканак Свалява, 1957 берш – фовро районно – авт.). Кадо чі авіло бі андо суно кана андо романо

таборо авіле е унґріка кетани жандара ай о немціка кетани е рома дарайле. Анда таборо наштїк конїк аврі те джал. О таборо сас круял саструне сїрменца пґандадо. Пашес паша таборо сас кетанако кґер, саво сама лелас о гортївсько раїпе пала човраша, – саве сас українці, рома ай словаки. Манґе пґарес те пґенав со ме дикґел ай преджївділем. Андо ґїндо авел манґе со ме дикґльом, кана авел анде ґовді, наштїк совав, мїйре пїндре шувльон ла дукґатар, ме лен састярав пґуране методенца, ай дукґал о думо ай о васта. Пґурїпе – на лош... мїндик манґе анде ґовді кодо чоро бїбахтало джївіпе.

... Насвалї сомас про тифусис (тифо). Муре бал, сас шукар лунґе кале, ай мураде ман, ай ві марде ман. Пала коди бїда мурї ґодї керділас май“ковлі”, допаш са хасардем чї серавас канчі. Саранда дївеса ай екґ курко сомас анде Беревївсько тифусоскі дукґадї.

Мїндик андо суно сас манґе амаро таборо, ай о паї. Пре леско парто баролас лоза, лобода ай крапива, савї ме на екґвар кїдавас.

Кана ме авілем ке манде, болдас ке манде е ґовді, ай дикґлем: е шпїталя (дукґадї) пердо мануша: русини ай амаре рома. Ратьолас круял е рат. Авенас пґандаде варесаве брезентоса, машини (роти), анда ленде о немці друкиннас пре пґув вай пала пїндро сїрденас ле насвале манушен. Кодолен саве інке цера джївенас, ай кана сас слободне тґана, кодолен лїджанас анде тифусискерї шпїталя, ай кана нас лен – авенас кавер роти, бїтом пґандаде фургони, ай шуденас лен ке тифусискере насвале.

Е рат ґарувлас ратякере вурдони. Е насвале андо кґер аба чи сїпїннас. Сако сїпїпе шай болдас пес пре ленґо мерїпе. О анґлуно санїтаро анде кґандуне палати, кана вов джалас ратї те дикґел е насвален, кай пашльонас про пато (тґан) вов пґенелас со кадала насвале мануша пре лума чи джївена (траїна).

Інке на бут пґенав анда мїйро джївіпе кана сомас андо таборо-ґетто.

Шукар – ромня ґарудьонас андо хащи, ай макґенас пенґе муя анде чик, ґой те на дикґен пре ленде е кетани ай о

жандара. Терне ромня аракгенас шанці (яри) ґропи ай кґоте гарудьонас дівесе, ай фері пре ратяте авенас ке пенґере чґавора ай ке фамілія. Кіравенас хабен, ай детеґара (тосара) гарудьонас.

Ке мійри дай сас інке бі манде, пре лаке пійке інке шов чґавора, бутивар вон сас бокґале. Паша романо таборо сас кетанико кґер. Со аба чи ханас пре кетанико коньґа (кухня), о кетани шуденас аврі анде ґропа (хар). Е ромня анда таборо сако дівес джанас, ай кіденас, е коломпіренґе морча, вай ціне коломпіра вай фасуля. Е ромня кіравнас (тавенас) ле чґаворенґе хабен. Гой те на мерен бокґате. Кана авіле е немці ай о жандара аме чи самас чороре. Амен сас пескоро хулаіпе, сас амен деш бузня, кґахня, ай сас амаро тгут. А про свенто (інепос) сас мас.

Варесар чи жукарасас ке аменде авіле е немці, ай лине те роден круял, лине саворо со аменде сас ві ле бузнен, кґахнен, ай ві марде мійра дайора, анда кодо ке ровелас ай ціпиясандо кґер най канчи (ніч), (андо кґер мерна бокґате е чґавора), – “На ленсаворо!” Аме шунаґас мілатар о вакерібен ла Явкакеро... Вой бешелас про пато, ке насвалі сас. Пгучелас амендар, со кердьол пес пре лума, ке долмут (чірла) андало кґер чі сомас аврі. Цера май палал кездисардас те розпґенел нейве історії. На саворо авел андо шейро пало пгурано джівіпе. Тумен пґенен, со камен те скірин, гой е терне те джанен, сар амен чорес джівасас, кана авілас е Гортівсько влада (раіпе).

Ме думінав манґе, шай пґенав каде: паша амаро таборо тордьонас роти лоле трушуленца – кодо сас, ке наштік джас анда таборо аврі ке тифусис сас. Ай конік (ніко) наджалас кґоте. Пґенав туменґе мійре їлестар, кадо о Девлоро кердас, те на мударен саворен андо таборо. О тифусис мунтисардас ла бідатар ле ромен те на пґабарен лен андо коцтабори, шай інґердо бі лен саворен анде немціко, кґотар оба конік чі болдобі пес палпале. Ай те на атунчі пушке дино бі саворен. Е немцора ай е жандара даранас ке шай худен насваліпе. Анда кодо вон ле насвален (фері е тернен) ліджанас анде шпиталя (дукґаді). Каврен – анда канчестар мударнас.

Серел пала песко пграл Василя

Со те на вакерлас е раї Явка, са екг гіндияс пал песко пграл Василя.

Пала дуйто прінджаріпе кадала интересно ромняса, пала песке пійке сава сас лунго бібахтало джівіпе, аме гатярдам: о Василь англа лате сас, сар черхень. Вой серел пре лескере бувтя, ай пре пескере, ай пгенел: “Василь кадо бі кердо, вай чі кердо бі”.

Явка біянділас андо гав Вишня Грабівніца. На дур кгатаро гав пре Мукачівщина – Чінадієво. О дад ай е дай сас словацьке рома. Анда кодо манге дине анав Явка (Янка). Кай авілам андо фовро Свалява. Пала дуйто ром о анав мійра даякоро сас Цубера. Е чгавора скірін пен Терпак – пала даякоро анав.

Васильо сікловелас (сітьолас) ле пгуре манушендар андо таборо говді ай лачіпе, ла дайораса вакерлас пало хулаїпнаске бувтя, ай сар те барарен ле хурден чгаворен. Вой са пре лесте шувелас е бувті. Е Явка вакерлас аменге, со вой чі серел (на паметинел), гой о Василь варекаске те кердягас ладжаво бі вай те малавел варекас. Ай анде фамілія, камав те пгенав, сас деш чгавора – Міша, Явка, Марія, Василь, Андрій, Юрій, Петро, Янко ай Иван.

Саконес тробуяс те хахавес те уравес. Е ціне пгіравнас трамці е пгуредеренге. Саворе самас бувтярне. Андо кгер сас міндик увжес, ай ві пре удвара. Ленге чгавора чі пгіренес мелале, ай чі сас маріпнаскере. Сас ленге амала парне – гадже.

– Аканак ададіве ме серав (паметинав), – пгенел е Явка, – сар о Василь нашльолас (хасардьолас) пре на бут дівеса. Е дай, файма джанелас кана ме пгучльом, ме раті шундьом сар ловкорес пгутерлас о вудар, ай о пграл джалас аврі, вой шутас о най ке вушта. Ме аба джанавас, со кана вой каде керел, чи камавас те пгучав латар, ке аменге кадо чі тробуй, те джанас. Амарі фамілія чи сас барвалі, но аме сакг бічгавасас ле чгаворен анде школа. Е дай пгенелас, сако мусай те джанел те скірі ай те гінавел (егенел), о джівіпе баро ай лунго бі о

сіклібен авла туменге пгарес. Бі сіклярде чгайора, вай мурша пре лаче бувтя чи лена лен, ай наштїк траден кгате (нікай). Чи джанена те гїнавен со скїрін пре станція, ай пре саве вонати те бешен.

Ме гейлем ефта бершендар анде школа. Сїкавлас амен рашай Дюрко анда Мукачево. Лескі ромні сас май калї, ай мїйро муй сас парно, ферї е бал сас ке манде креце. Саворе пгененас, со ме шукар сом, чачес, ме анде школа, мїшто сіклювас.

Аменге интересно сас, сар маладілас е вунжиря (доля) ле Васїляске, кана керділас баро. Аме шундям, леско ратяко пгїріпе анда кгер. Вов пгїнджарділас пес е вешеске пграленца (каде лен вічиннас (акгарнас) партизани – авт.). Мурш терно сас о Василь. Вов сама лелас сар о чапато опре кїделас ле насвален ай контуженен партизанен савен о жандара пре вурдона пгїравнас анде Свалява вон сас зоралес змарде, ай чи біріненас те пгїрен, ай лен пгандавенас ко кашта, пала кодо шувенас круял шувке бурора патря ай зумавенас лен те пгабарен. Са екг кодола шувке бурора ай патря чи лаболас (пгабонас). Анда кодо варесаво жандари пгендас, тробуй те анас шувко кгас. Ай каде шуте тела пїндре ле партизаненге...

Саворї Свалява джангля пала коди гїра со керде ле вешескере партизаненца. Ай ле ромен саворен скїде кетане анде екг, те дикген сар лабон (пгабон) манушїкане факели...

Шай ферї тут дес гїндо, саво чгоро бібахтало дикгїбе сас, пре ле манушенгере маса джалас о мразос, опре ваздас пес е вовді ко Василя. Вов камелас пескере народоске (нийпоске) лачо джївіпе. Вов ле партизаненца сас анде екг.

Круял е пляя сар бі шуненас са кадо, со кердьолас пес анде Свалява, ай андо марцо 1939 берша о фовро круял окуповано гортівсько Унгрїяса, керділе чоре дївеса ай чо́на. Ке мануша чї сас бувтя, даранас аврї те джан пре улїца.

Кездисайлас е бокг. Бі бувтенго мануша сас аба (езерї) мїї. Ферї карїнг шел мануш кернас бувтї: кодо сас ремонт пгагерде дрома. Еїнявардеш те панч бі бувтякен їнгерде андо бувтярно таборо анде Германїя ай анде Унгрїко. Кавер

мануша ачіле бі бувтяко ай бі хабенескеро. Бі кодолеско анде Свалява кодо берш дживенас 80 колдуша, саве те на мерен ла бокгатар, пгіренассте колдуїнен. Е мануша чі джаненас сар те потінен е податки, ай те болден палпале о камібе (борги). Анде кодо е влада лелас саворо, со сас ке мануша андо хулаїпе, ленас е перини ай е кгахнен. Е пгуре мануша Свалявакере серен коди (разія) облаві, саве кернас пре мануша.

Кана вакерас пало сіклібен (освіта), андо 1939 берш анде Свалява сас фері екг фоврікані школа “унгріко чгібаса”. Анде установі наштїк (вето) сас те сікльос пре українско чгіб. Е дискримінація анде зоралі барі форма сас українцо А.Цубера, саво лас ромняке романя ромня, сава сас шов чгавора, о жандаро андо брішінд аврі шудас лен англа ленго кгер. Пала бут свалякере мануша сама ленас, поліцейско дикгібе е тернімата анде коди сітуація нашенас про фронто те марен пен ле фашистенца. Ай май бут е тернімата перенас анде кетанія, сар пес пгенел, ай анде концтабори.

Аме скірісардям на бут, анда кодо те пгенас туменге: анде врамакі окупація сас пгаро дживіпе (трайо) кгатарутне манушенге. Атунчі со те пгенас пала рома. О таборо кана авіле е унгріка окупанти керде анда лесте гетто, е мануша ужаренас гой лен інгерна (ліджана) вай анде немціко вай андо концентраціоне табори, про меріпе.

Сас касаве мануша кай чі даранас ратяса нашенас прейкал (прїг) е кордони. Мангенас пен анде антифашистскі чапатора, ай жутинас ле партизаненге.

... Ла Явкаке пгарес те вакерел. Вой мангел те ден лакі кошніца, саві гаруді пала варесаво баро портрето. Ловкорес пгутрел саве улуме сас андо папіроша. Коселас песке асва ла рокляса саве чордьонас анда лаке якга, ай пгенел:

– Василь... Кадала ліла вов бічгавелас – кетаника трикутники. Ай о фото хасайлас.

Мішто авіло бі. Те авнас бі о школяра-рома, саве авен ке манде, те шунен пал мїйро пграл, саво сас ко партизана, ай анде Ловлі кетанія, те дикген лес про фото. Е врама сас най лачі. Джалас о маріпе, ай на саворе ліла е Василеске

аракглям, допаш хасайлас. Ордени ке мійро пграл сас, ай медалі. Андо Лопушани – о гав на дур амендар сас, дживел екг мануш, вов українцо, саво мішто джанелас ле Василь, шай пал лесте бут розвакерел. Явка шутас англа аменде на бут кетаніка ліла. Е ліла аба галбене сас допаш чгінгерде (анда кодо ке бутивар лен андо васта лелас ай гінавелас). Ай е тинта аврі – парнілас.

Мангав тумен, драге гінаторі, на дикген е форма ле ліленге. Шай дикген самаса, о скіріме ліла скірасардас вай о Василь, вай кавер. Пре сако ліл штампо ай цензура. Состар са ліла джанас пріг е Москва.

*Малякі пошта 12786
Москва –19, ул. Фрунзе.*

Ліл кгаторо чгаво

Састіне туке, дале!

Скіринав, інке джівіндо ай састо сом, ай мангав ві туменге састіне. Те скіри най со. Марас е немцос. (Май дур розмаркло вай на дічгол е букві – авт.). Сідярас по берліно 11.01.1945.

Василь чи болдас пес.

Інке, ле ліленца, дел екг документо.

Довідка

25 юліуш 1981 берш № 124.

Аврідине Свалявако райвіськкоматом ла даке про анав Цубере Пелагії Андріївні, анда кодо ке лако чгаво, Терпак Василь Андрійович анде врамакі Баро маріпнаско андо апрілюши 1945 берша вов хасайлас.

Основа – список вх № 10515 ст. 83.

*Свалявський райвійськкомат.
Полковник Хамідуллін.*

Саворі фамілія бізіяс пес про Васильо. Патянас ке вов болдела пес ай са пгарудьола анде ленго трайо.

Чи керділас каде, сар вон гіндинас.

Серел пала “гурувня”, савен інгерде андо Сибіро

Атмосфера кодї со сас анде кодї врама аба най, кана е Явка вакерлас (ворбіяс) пала пескерї бувті анде кетанїко шпиталя андо фовро Мукачево. О рай кготе сас Курикін В.В.

– Кгейре андо таборо, екгвар про дївес варесо кіравенас (тавенас). Ай варесар арагглеммана (каша). Керавас бувті про складо. Дикглем говне ареса ай цукороса (гуглеса). Думїндьом (гїндисардем), со конїк канчі чї лела сама, ай лава екг цера вой камелас пескере бокгале пграленца ай пгененца те хахавел, ай по екг цера кїделас анда говне хабен. Кетана, со пгандавелас о вудар андо складо, дикглас ман, со ме варесо гарудем. Ай пгендас анде комендатура. Криси дине манге андо фовро Ужгородо крисарї вироко кердас, кай джї аканак анде кана мїйре леско ганго: “Деш берша андо бар!”

Сар серел, анде “гурувнєнгєро”, (вонато) савенца траденас бут дївеса, – ай пашльонас. Вакернас, со інгрєн анде тайга, пре веша, кай зоралес пгарї бувті сас. Перавнас чингрєнас о веш на ферї о мурша ай ві е джувля, ай о чгавора. Е їва розкернас, ай анде пгув кернас гропи (хара), ай кготе джївенас. Бут мануша чи бїйрїнас аврї те інкрєн чи екг чон. Насвалєн, пгагомен (колдушен), марнас е конвоїрї інгрєнас ле джукленца отлїджанас анде рїг пушке (лївїннас) денас.

Лаке конвої пушкенца дикгєнас пала лате ай ві пала кавер бут мануш савєн пгандаде, ай андре бараки, кай пгурделас шудрїмаса ай аврї марде сас е фєлястри е фали сашудре сас... Кадо сас андо Красноярско крайо, станція Жанаарка.

Е джукєла про шейле сас ай шудєнас пен пре джувля, пре джувля ураде сас кетанїка зубуне, ай про думо скїрїме сас о нумєро. Цера пгїгєнїсардам, ай лам те татярас о барако. Пала кодо дине андре е кгєтани пушкенца е джукєл башон, ай лїне те цїпїн: „Джан аврї ай нашєн анде колони!”

Бут єзєри (мїї)каторжанкєн аврї шудє андо барако, ївєнде те тердьон “ворта”, ай пала кодо лїне лєн те гїнавєн. Кїннє пгара бувтєса, чи бїрїнас те тердьон пре пїндрє, кон варєко перєлас, кодолєс пїндрєнца мударєнас, тердьонас сар о копачї.

Кадо – сако дівес бічгавнас амен пре бувтя. Кана перлас о англуно їв атунчі бічгавнас амен те кідас кгас. Варесар, кана шуденас анде косарка е нафта, ме чінгердем мійре піндре, ай лунго врама насвалі сомас. Наїс (палікерав) ле амаленге аврі джівдільом.

Пре зорале нари лачарнас екг цера кгас. Варесар ме джанглем пала екг калі терні ромні, саві вакерлас русинико чгібаса. Ловкорес пгучльом латар :”Пген, кгатар ту сан!” Вой пгендас: “Ме джувлі анда Карпати”.

Лаке піндре са шувле ай са андо рат сас, о муй са чгінгердо сас кгатаро бут маріпе, каде дічголас аврі коди джувлі. Вой коркорі, кана ме сомас насвалі анде барі температура, авілас ке манде ай диня ман паї, ай зорало Девлескери патявіпе.

Коди сас май барі даравні врама, кана ле джувлен нашеде аврі пре гавутуне бувтя. Аменге сако врама пгененас, со о Сталіно мангел, са амен пескера бувтяса те морас тейле амарі дош.

Серел пала монашкі

– Ме чи джанав – серел е Явка, – кай сас о кгер кадале джувленгеро. Лен варесоске шуте андо кавер рігате барако. Пре бувті вон чи каменас те джан. Кана лен маренас ай ле джуклен пре ленде мукенас – вон фері рудінас ле Девлес.

Аме, ле монашкендар ірзінагас амен май федер. Пала бувті, сар керасас мішто е норма, денас амен 700 грам кало манро, ай сар най мішто атунчі денас аменфері 300 грам. Ай інке денас амен каша, саваке пгенасас “Кале Якга” рідко сас галбенo каша.

Е монашки са пенгері врама рудінас е Девлес. Анда хабен вон ленас фері манро ай лонде герінги.

Амен, керасас пре гавутне бувтя, кана е рая варекай джанас, гарувасас цера коломпіра (пгувале) андо колін, ай анде бала тела дикгло. Кана авілам андо барако, дикгасас, сар роден ке монашки, кана сас лачі джувлі раї, мукелас варекас анда аменде, аме дагас ленге коломпіра (пгувале).

Ві ме гейлем екгвар ке монашки. Ленго барако кавер сас, на сар аморо. Андо сеглето (кутоко) вон коркоре пенге керде ікони ай шуте андо сеглето трушул. Е монашки гетоннас пен ке बारे сунте свентора (інепора). Ме серав екг баро Свенто дівес. Кгатаре монашки е свентора авенас ке аменде.

Аме шунасас ла Явка сар бітом те гейло бі анде коди чорі лума, керди сас сталінсько-брежневсько система. Каде вой е Явка вакерлас пала дживіпе ле монашкенгеро: вон бокгальонас е барі холі ханас бут бувті керенас, ай анде сако курко мернас, тела екг берш андо барако аба конік (ніко) чи сас.

– Манге про іло най мішто сас, кана мернас кодола сунте джувля. Ме зоралес лен сонуюс. Кана чгайорі сомас пгірас анде школа, кай сітярнас Девлескоро Законо. Кодола джувля рудіннас, ай ме серав, со кодола сунте гіля ай о рудіпе шундем ме інке кгейре.

Ві амаре джувля андо барако пре ратяте рудіннас ле Девлес.

* * *

Андо дживіпе ла Явкаке сас екг станція Долін, кай вой пгарес ле кавере каторжанкенца бувті керелас. Сас дівес, кана ме джанглем пала меріпе ле Сталіноске.

Сас кадо каде:

– Начальніко бувтяко Деліков пгенел, со тробуй (кампел) дешудуй джувлен, со тробуй те анен ангара анда дивізіоно. Ві ме пейлем машкар ленде. Накглам е вахта, гейлям екг кілометро кездисайлете ціпин “Ура”, лине те хутен те кгелен, анде барі лош екг раклі анда ленде джанглас аврі екге кгетанестар, со о Сталіно мувлас. Ла лошако агор нас.

Явка уштілас анда пато, е якга лабонас (пгабонас) кана англунес шундас пало меріпе ле тираноске.

– Сар ададіве серав, со ме гілявасас саворе романе гіля, ві українсько, саві сіклійом андо таборо “Ту, козаче...”

Е сваявакі ромні розпгендя пале тавасако, мілаєскі ай томнаке гада (голмі). Сас ла тгувло, сар цайх халато. Лес розчінгердя, ай сувдя анда лесте опруне гада. Са со сас ла голмі (трамці) паша песте гарувелас про баро дром анда Красноярсько крайо – са лине латар ай лаке пгенде: “Ту чоркиня сан наштїк туке шукар трамці.”

Аме авілам андо ціно кгероро про трито аракгадіпе ла Явкаса.

Андо кгероро увжипе пре фалора сунте кійпора, паша лате сас ціне чгайора. Каде гейлас аврі, со Явка гейлас роместе, кана болдас пес анда концтабори. Чгавора чи сас ла, барарлас екге чгаворес. Вов дживел рігате. Аканак, те на авел коркорі, ке міндик насвалі, вічиндя (акгардя) ке песте те траї чгайора. Вой аменге са розпгендя, со лате цікні пенсія, бут лове келтой дел пре драба. Анда кодо вой пгірел те мангел.

Пре мінорно нота агорісарас о вакерібен пала чоро бібахтало трайо (джівипе) сваявакі ромні. Езері (мії) рабора кернас бувті, пре ленге बारे бувтя, сар о Беломор-канал, БАМ, бут бут бут саве рабора аврі дживділе, ке кодола сі пенгере амалипе, скірін екг екгеске дикген пен. Е Явка ачилас коркорі...

О телунто шейро Свалявско адміністрації кандидат історичних наук Георгій Кеменяш савеске амен розпгендям е історія пало дживіпе ла Явкако, діня лав со керла са, ай жутия ла. Про пгуріпе вой те на джал те мангел. Камас те патяс ле Георгій Георгійович, ке вов авторо сі о Б.І.Співак, І.Ф.Янович кадала статяке, пале Свалява, саві анде “Українська енциклопедія. Історія фоврі ай гава Української РСР (Закарпатська область)” саві дикглас е лума андо 1982 берша. Кадала дуй мануша. Кадала дуй बारे мануша аба чі траїн (Б.І.Співак, І.Ф.Янович). анде ленгі патів вон кжетане, анда са авторі скірісарде історія, пре Закарпаття кай дживенас ві о рома. Ла Явкакеро дад ай е дай сас рома.

Жорна вунжиря

... Аме болдагас амен анда православно кгангері. Аменге най мішто сас. Гілявенас ай рудінас пала пгінджардо мануш історіко, лачо амал ле роменгеро, саво сіго гіртелен мувляс. Авля кгейре пала экзамено Ужгородсько тгемеско інституту інформатики, економіки ай чачіпе, доценто, кандидато

історично наук, саво фері тела дуй дівеса англа меріпе андо коледжо фовроскоро вакерлас анда ліла “Саві епітафія скірина пре ленге мурмунці?” Пало скірипе джалас пало най пгінджарде факти анда дживіпе ле роменґеро пре Закарпаття андо контексто со сас анде Європа кана сас о Дуйто Лумако маріпе. Розвакердя пало дживіпе ле роменґеро пре Іршавщина анде коди трагічно врама. Василь Васильович Пальок, кадо пала лесте джал е ворба, вов анда ґав Лисичова, сар ві пашес анда ґав Довгому, долмут (чирла) дживенас (траїнас) ле рома, саве кернас пенґе пгуране долмутане бувтя.

Чи джанас, состар болдам аме пала прахопе ай наклам о кгер пре уліца Проспект Свободи, кай дживен о хулай ла хуланяса Фенешів? Анде кодо “чоріпе” анде саво кгер траї о Юрій Олександрович ай е Надія Олександрівна, лине пен кгетане андо концтаборо. Авілам ко вудар пгудердя о вудар аменґе парні увжі Надія Олександрівна шутас о най пре вушт, ай пгенел ловкорес авен андре аме ахаліям (гатярдам) со о Юрій Олександрович насвало.

Ваздас пес анда пато, о рай Юрій розпгендя аменґе пала песко дживіпе. Аме чи джанас со те пгенас, ай пала soste авілям. Розпгендям леске пала прахопе андо православно кганґері пала пгінджардо історіко, пала саво ворбіяс о рашай: “Анде амарі кганґері канікас каде чи прахонас сар лес В.В.Палька. Авіле пре леско прахопе бут леске колеги, студенти ай бут тернімата савен вов сітярлас. Кадо мануш преджівділя пескоро дживіпе на ева. Вов скірияс чачутні історія пала крайо, бут дикглас ай преджівділя анде кади лума. Чи закончисардя, ай ґейлас анде кавер лума”.

– Ме ґінававас анде газети леске статті. Вов скірияс ві пала рома, мішто ай лачес камелас кадале народос. Чи джанав, кеті чгона ме дживава, ке шай аба долмут кготе ґейлемас, сар о Василь Васильович. Мішто, кай паша манде мійро амал е ромні Надія Олександрівна. Ме камав те пгенав те траїя ке коди врама, кана анде мійро фовро вай анде кавер фовро авла собро (пам’ятніко) ле роменґе савен мударлас о бенґ Гітлеро. О ром пґабардо мудардо анде концтабори ай са екг чи ачгиля пре кґоча.

Каде чі ужараґас ай о вакерібен болдас (вісардя) пес ко хулай ле кгерескоро. Драґе васта ле хуланяке шутас тела

шейро о шеранд, ай цера ваздас пес опре о Юрій Олександрович ай лас те ворбі:

– Вунжиря (доля) ке на сако екг. Єкген марел, каврен барвалісарел, каврен обджал. Пре мійрі вунжиря саворо сас: біда, лош, бахт.

Біянділем анде барі романі фамілія, кай сас охто чгавора. Ме сімас штарто. О дад бувті керлас сар лавутаріс. Башавлас андо ансамблі пре бугрова анде Унґріко. Вов камелас те болдел пес кгейре, кана кездисайлас о Дуйто Лумакеро маріпе. Анде песко ґав Холмок, кадо пре Ужгородщина. Кґоте палпале анда фамілія кидас песко музикально ансамбльо, саво башавлас пре саворе ґава – пре балла (танці), пре абава ай про прахопе. Саворен чгаворен (муршен) вов сікавелас (сітярлас) пре музикальне інструменти де цінартул, ґетояс песке парувіпен.

Андо чоро 1944 берш, кана пашес сас о фронто, 1 августо ман ай інке 1500 муршен аврі інґерде пре пґаре бувтя: керасас ґропи, шанці, зачоросас о дрома, ґропи саве керде е бомби. Аврі кидасас анда пґаґерде кґера ле мувлен, ай прахосарасас лен. Анда фовро Нодькошино амен інґерде андо фовро Гедоли, бувті керасас джі ко новембро 1944 берш. Пала кодо саворен, кон ачилас, бешаде анде товарне вонати (вагони) ай інґерде андо фовро Дрезден. Андо 21 януарі 1945 берш аврі джівдільом е анґлійське бомби, чи джанав сар ачильон джівиндо. Аврі кідавас анда пґаґерде кґера ле джівінден ай ле мувлен, увжарасас е улці. О маріпе аба авлас ко аґор. Анде коди врама періодо о фашисти май бут холяйвенас. Саворе ромен, саве аврі джівділе кґатаре бокґ ай бомбі саворен інґерде анде Австрія андо коцентраційно таборо андо фовро Віллач. Кґоте аврі траїсарден май chore чґона. Амен чи денас хабен. Родасас чувче (пусте) консерви банки, кґоте ґарувасас анда коломпіра (бандурки) е ціпи (морча), саве шуденас аврі немціка кетани. Тавасас (кіравасас) пре цині яґорі ай каде хасас лен. Про баро плацо андо таборо чи сас чи екг зелено чарори – е рабора са аврі цірденас ай ханас сар зеленіна. Кана про аґор андо маюши 1945 берш коцентраційно таборо аврі мукле (сабадан) е анґлічаніцка кетани, е рабора пґіренас, сар е джівинде кокала. Ленґо увчипе сас 173 см. ай ленґо

пгаріпе сас 48 кг. Анде шпиталя ле рабон хахавнас ай састярнас, пала кодо одмукенас. Фері андо новембро 1945 берш авілем андо фовро Ужгородо. Е бахт, вунжиря асаяс манге.

Вой презенто кердя манге ла Надія Олександровнаса. О Юрій Олександрович кана серел пал пескі ромні леске якга лошан. Вов пгучел:

– Надіє, пген, кеті берша аме кгетане?

– Аме кгетане сам штарвардеш ефта берша, – пгенел.

Надія Олександрівна пгенел, жорнаке вунжиря барі бріга са анде говді ай са серав. Ле хулаєс сас інфаркто, дукган леске васта, ай пундре. Варекана перел андо гіндо бріга ай пгенел, со дукгал е вовді. Ціноні пенсія са джал пре драба, отпгенас аме ле лаче хабенестар. Юрій Олександрович здиня о документи про жутипе андо Фондо “Відродження і примирення”. Е рая дикгле е ліла, – ай болде (вісарде) палпале. Намішто – скірісарде кадо ліл, со дине аврі е англійсько адміністрація коцтаборо. Чачес варесаве ловора дине ман е Унґріко влада, вон гатярде мійрі проблема папірошенґері ай сонусарде ман.

Аме аба розпгендям пало “чороріпе” анде саво траїн кадала мануш, пре ленґері вунжиря бут пейлас बारे біди чоріпе. Мішто, со касаво кгероро сі лен, ке наштїк болдес тут. Аме джанас андо Ужгородо бут шела мануша саве преджївділе о Параїмос (Голокосто) бут берша джївен анде цінона пгаґерде кґера, бут фамілії андо екґ ціно кгероро. Пгенас о Фенеш – музиканто, ай сакґ чорорес джївелас. Вов парувелас пескі професія, пала маріпе наштїк лелас е лавута анде васта, ай керлас разне бувтя.

Варесар шундям ла хуланякі історія. Пгаро сас лако терніпе. Андо 15 берша аврі інкерде (лиґенда) ла анда Україна анде Німеччина ле кавре терне чґаворенца. Кґоте преджївділя е дар. Ле ціне чґаворендар, о рат ленас ле кетаненґе вермахта. Пре ленґере якга е дохтора-садїстора. О терно рат чи жутияс лен. Вон ленас лендар сако чґон, екґ цера денас лен те хан, пала кодо палпале, ленас лендар о рат.

Керавас бувті анде торговля. Допаш лове са джалас пре драба кана пґурілам. Анде амаре берша пґуре амаро састіпе

насвало керділас, май насвало Юрій Олександрович, май куч драба кінас те подлікерас лескоро дживипе, са амаре лове джанас. Варекана кінос пала майбут лове е насіння ай джавас те бікнав пре уліца. Сас каде болдаvas ман кгейре, о насвало ром пгучелас: “Ададіве чи бикіндан канчи чи дуй кувча”.

Чачес е вунжиря презенто кердя ле Юрій Олександрович касава лача шукара ромня, вой ахальолас лес пре допашеско лав. Сітілас аврі е унґріко чґіб (пре саві лескері фамілія вакерлас), са дикгелас пала леско састіпе, ай жутияс лес те шувел лес пре піндре.

На буते дівесандар шундам най лачо гіро: гіртелен мувлас про праго лескі хулані, вой сас анда русія рабиня анда чґаворікано концтаборо анде Німеччина. Лако баро лачо іло чи бирісардя аврі кеті бут дукґ...

О Юрій Олександрович ачиля коркоро. Аканак пала лесте дикген лескоро нямо ай терні ромняни організація “Терне чая по нево дром”, саве керен бувті пало проекто МОМ “Ден жутипе про кґер кон сас андо Голокосто”.

* * *

Ротаті вунжиря. Кеті трайо вой ернісардас. Вунжиря ле Юрія Олександровича Фенеша ціноно семо джодів, вов сі बारे романе народоско чґаво. Чачес о Девлоро леске жутисардя, со вов анда 1500 мурша аврі дживділя. Аврі дживділя анда кодо, те розвакерел ле терне манушенґе пало геноцідо со кернас ле романе народоса.

Чи думіндьом (гіндисардем) про пгуріпе манґава жутипе...

– Чи джанав, чи сі андо крайо (Закарпаття) інке екґ ромні, саві бі предживділя песко траїпнаско пгуріпе. Біянділас пала дуй берша анґла Октоберіско революція, пал саві ададівесутні тернімата джанен фері анда кеньві історіяке. Ай канак авен ке манде е май терне (ай ме дживав ле беятенца ай ле прабеятенца, саві сікльол те пґірел ай те ворбі), ай пгучен мандар, чи ме дикґлем дживінден немцон ай унґрікен

жандарен, саве на шукар бувтя кернас ле роменца? Ме атунчи вакерав пала са, на фері дикглем, ай преджівдільом зоралес пгари коди врама.

Мійро дад, Йовнаш Шоні, біянділас долмут анде шела берша. Вов сас бувтярно ром. Джанелас сако фело бувтяке бувтя. Ай амен чгаворен, е мама ай о дад сітярнас, сар те дас патів акар – сава бувтя, пгененас: „Мусай те джанен сар о манро те пекен хабен те кіравен (тавен), е яг те шувес, пре граст серсамо те уравес”.

Мійрі дай мувлас кана лаке сас штарвардеш тай панч берш. Вой сас чендешо лачи, гейлас пре кавер лума: ке чгавора аба песке чгавора пескі фамілія, коркоре пре пгенде бувті керен. Ай ле дадес прахосардям, кана сас леске бут берша. Англа меріпе акгардас савора фамілія ай пгендас: „Насваліпе хал ман. Мусай те джав тумендар...”

Гейлас анда кади лума пре кавер лума...

... Кана авіле е немці – сас ке манде шов чгавора. Со кердьолас ле роменца... Кана ададівесутні терніматаке те пгенав вон зоралес чи патян ай чи камен те патян. Хохавел е пгурі баба. Ай ме сар анде кгангері англа рашай, пгенав о чачіпе. Кгатаре амаре пгінджарде андо гав унґрі шундам: тробуй те бікінас ле алатен вай те чінґрас лен тейле, ке аба андо Ужгородо бут немцора, ке анде романе табори аба гейле. Лен пгандаде, ле манушен анде кеньві скірісарде, знакі керде, ай кас інґерна пре зор бувті те керен анде Німеччина, ай кон – авла мобілізовано пре бувті анде пляя...

Патянас ай на зоралес. Ай йоквар англа раті башолас о мотоцикло паша амарі удвара. Пала лесте дуйто тріто. Серав, со ман варесоса маладе чи серав (о мануш пгендяс, кодо кгатаре пушка). Ме тейле пейлем чи серав ай екг ром вов аба чи траї (вов траїсардя джі ко 95 берша ай мувлас на долмут), вов шутас пре мійро чекат ціндо котор, ай пгінджарді гаджі унґройка (аме траїсарасас міштимаса, ле романе фамілієнца андо гав Тарнівці аме самас на бут) шутас варесаво драб пашо нак те сюнґав...

Ваздем ман опре ай джанґлем: лине е немцора са амаро хулаїпе, саво аменґе пгарес пес делас, кадо хабен, гурувнен

екга тгудаля гурувня, грастен, бален, ай цікне балорен. Аба чи пгенав пала кганя ай папіня.

О ром пгенел манге: „Тробуй те нашас, ке авна пала аменде!” Англунес анде мійро шейро, со пгендяс манге мійро ром ай амаре лаче амала-унгри, саве даранас пала пенгеро трайо ай саве лаче сас аменца, пгененас аменге нашентар.

Май бут врама чи джанав, со кердьолас. Ай кана саворо гатярдем – е дар хутілдас ман. Туме джанен: анде са врама сас „романі пошта”. Вой анелас аменге кало гійро: е романе табори анде бут гава керділе гетто суваля сірмаса. Аврі те нашес анда гетто – пушке денас вай інгернас пре кавер станція – кготар анде „кашуке” вагони траденас бувтярне бувтя – анде Унґріко, Німеччина...

... Ай ме, камлем те нашав, анде Словакія андро гав Древньовці, кай сас мійрі фамілія, кготе шай гаруділемас. Ке vorba, ке аменде сас 14 чгавора, 5 мувле.

Е „романі пошта” шундьолас: андо Павловці (Словаччина) пушке денас ле зорален муршен ай аме нашагас, ке джанасас: андо Тарновці фері на бут романе фамілії. Амарі – май барі...

Андо Древньовці дживелас о дад. Ме джанавас, со вов чи дела манге ай ле чгаворенге те мерас. Дела амен котор манро...

... Со кернас ле роменца анде табора, анда саво нашле? Ладжаво кернас ле джувленге: муравнас машинкаса е бал. Кон джанел ададівесутні тернімата ке долмут ле ромнен – сас шукар बारे бал, крейці джі – ке пійке. Зораса шувенас лен те тговен пен андро шудро паї (ко тавасо вай ївенде). Лошатар кіденас е трамці, ай асанас ле нанге джувлендар...

Анде табори-гетто наштик сас раті те пгабарес е момеля, ле терне муршен ратяса інґренас (ке зораса андо кгер авенас е немціка кетани, ай унґріка жандара-поренца).

... Кана е немцон траде аврі, саворе амаре пгінджарде (ай на фері) е рома джангле, со о Гітлеро пушке диня пес вай мударде лес, амарі фамілія болдас пес анда Павловці. Кердам пре уліца Концовській амаро кгер, сі аменде на бут собі. Аврал о кгер шукар, ай андрал пгарадо...

Муро пгуріпе – лунгісардо. Траїн муре беяца андо машкар ле фовроске. Вон терне, машкарленде лен пен бікінімаса, керде пенге кгера. Ме лошав анда ленде. Саворенца ме ман улавав, те сі ман.

... Чи джанав каске те наїсісарав, со о ївенд анда амаро кгер авла тато. Е Вера ачгілас ціне чгавореса, бі муршеско...

*Розвакердя Ема Йонаш Наці,
23 марцо 1915 берша біянділас, андо тав Тарновці
Ужгородського району пре Закарпаття.
Пре тгода пре унґріко чгіб Мирослав Горват,
шейро терненґері організація „Романі Черхень”.*

Лине ла деякоро татіпе ай лачіпе

О брішінд чи мукелас аврі те джас анда кгер, пре розпгаґерді уліца Горна. Ай са екг аменца аракгаділас пес, о Ференц Ференцович. Лам те вакерас ай пгучасас лестар: „Сі туменде анде тумарі фамілія кійпо тумара деякери, Марії Петрівні?”

– Ме джанав пал мійрі мама на бут цера (фріма). Ме серав сав вой мійро шейро улавлас ай ровелас. О пграл май пгуро мандар пре шов берша – Олександр Говрі – пгенел манґе: „Пгарес насвалі амарі мама”. Ме шундем сар лакі амалка андо кан пгенелас ла пгураке со ла варесо андо кірло тасавел, со вой на бут врама дживела. Ай ачгена коркоре трін пгеня. Ме фері джанґлем кана анде берша сас е мама, ла сас насваліпе рако андо кірло.

Пгарес мерлас е мама. Аме тордювасас саворе паша лате ай ровасас каде, со о баро ровіпе шундьолас дур пала таборо. Амарі мама пгірелас пала кгера ле манушендар манґелас, на бут по хабен ай лаке сако денас: цера коломпіра (бандурки), аро, анда кукуріца.

Кана авіле е русора, атунчі ґейлем анде школа, саві сас андо таборо, штар класи віґзисардем. Сітярлас ман лачи їлескі учителька манґе сас сар дайорі. Акгарнас ла Віра Іванівна Русин. Чи пгенав ке сомас май лачо сіклімаско, ві на дило, сас каде со ївенде нас со те лав пре манде зубуно (лайбіко), атунчи

ман сас зубуно шинельо кана сомас анде кетания андо Севастопольо про флото, ай сас манде гад (матроска) ай стаді. Штар берша сомас пре служба, англунес про есмінцо, пала кодо андо Севастопольо пре служба. Пала кодо інгерде мійре пгралес анде Свалява. Кодо сас 1959 берш. Кездисардем те скірі ле раенге рапорти, те пре інгрен ман анда шифа пре пгув, паша мійро пграл. Мукле ман кгейре андо 1962 берш.

Авілем кгейре – саворе пре манде дикгенас пре мійрі паєскі форма. Штар берша андо Севастопольо, сітярде ман бут лачес. Лем ромня май шукара чгайора. Акгарнас ла сар ві мійра учителька Віра. Кгатар мійрі шукар ромні сомас пгуредер пре 9 берша, вой пре кадо чи лелас сама: „Ту сан годявер ай аме мішто дживаса, са екг туса чи сам барвале. Сі аменде бувтярне васта ай камас екг екгес”.

Шовен чгаворен барадем. Саворе траїн паша аменде, е май пгурі чгай Олена траї рігате. Саворе джамутре керен бувтя. Ме традавас про сезонне бувтя андо Казахстано. Бут берша чи скірисарде анде бувтярни кеньва, анда кодо манде ціні пенсія 74 гривни, ай ке мійрі ромні 87 гривни. Пре кадал лове варесар пгандавас агор агореса. Ке джамутре най чачутні бувті сако дівесескі, анда кодо аме мусай те керас кгейре кгерутне бувтя, кгувас кошара (кошніци) ай каде інграс про піяцо те бікінас, вай парувас про хабен.

Мійро састіпе хасардем андо Казахстано. Кготе бувті керасас пре кгера керасас фермі ай анда чик вальки (саман). Ай ві кгейре бувті керавас кана сас бувті. Чи сар наштик ваздас амен опре. Най состар те кінас грестес. Мусай тробуй пре пійке те пгіравас кашта анда веш, гой те на авел аменге шил. Барон мійре пуйора. Ленге розвакерав пала пгаро врамако дживіпе Параїмос, кана мударенас ле ромен. Ме мійре майпгуре пгралеса чи джанглем деякоро гугліпе ай міштипе, ай о дад анда кетания болдас пес насвало. Аврі інкердя амен амарі пгурі баба, чи ладжагас аме ла бувтятар, патів дагас ле манушен.

*Анда вакерібе Ференц Ференцович Онуц.
Біанділас 11 децембро 1940 берш.
Свалявсько романо таборо.*

О ковачі Понго петала керел – е вовді лошал.

Ай кана гінди е асва фулин...

– Коди пгурані врама ме чі камав те серав. Состар? Анда кодо со андо тгемеско архіво ай кгатарутно, ай анда Унґріко тгем, наштїк роден е документи (ліла), анде саве скіріме сас пала кодо тероро со кернас ле роменца. Ададіве аба джанен ві амаре беяца: со е гітлерівсько націстсько партія камелас те мударен саворен ромен...

Амаро вендиґо ла газетако “Романі Яг” Іван Калманович Понго вакерлас, сар те скірі е анкета те ден компенсація пала Пораїмос (Голокосто).

Розвакердя сар офіційно політика ай дискримінація пала ром сас 1899 берш, кана паша баварско поліція сас директно кердо (спецвідділо). Фері пала ром, ай анде Європа бічавенас е документи пала ром со керен кай траден кай керде біди вай чоріпе. Пало кодо керде спеціально відділення (ле роменге бувтя) андо національно управління ай штаб-квартира андо Мюнхено.

Іван Калманович мішто джанел: е тернімата мусай те джанел пала пескі історія сар мударнас ле романе народос. Ай вов манґел амен ай ві ле журналістен.

– Ме чи сім аба терно мануш, – пгенел о ром Понго. – Чуди ман, со кеці біди преджівдільом, ай інке траї. Май найлачи врама сас анда ленде кана ман інґерде анде кетанія... Кана авіле андо крайо е унґріка пор (жандара – авт.) ай е немцора – кездисайлас май чори врама: ле ромен холяса анда кгера аврі траденас пре уліца ай інґернас анде табори гетто. Ме варекай гїнаден, ай шундем со варекана долмут (чірла) мілає кездисайлас о геноцидо мїйре народоске... Шел берша, ай кам майбут? Тумен джанен май федер сар ме, ке туменде баре школи... Ман фері сітярде екг цера те гїнавен ай те скірін. Май дуредер те сіклював наштїк сас. Мусай сас те джав бувті те керав ко приватно барвало ковачі Козаря, со дживелас пре уліца Мукачівсько.

Іван Калманович бара патіваса мангел пала леско дживипе ай пала коди врама те скірисарас. Анде ціні кеньва. Вов мангел, “міре амален аба сиго шай гінавес пел ная”.

О серіпе тробуй (кампел) те скірис. Аме гатярас (ахалювас). Берша ле роменгеро най बारे. Ай кон аврі дживділя о Параїмос (Голокосто), кодо тробуй те палікерас (наїс) ле Девлеско патявіпе. Ме камав са те розпгенав со манца сас...

“Най ле роменге тган пре кади лума!” – касаво вердикто аврі пгенде е нацисти май палал (анда 1898 берша).

Ай кездисайлас.

Пгандавенас кодолен каске сас 16 берша, кон чи біріяс бувті те керел. Мангенав саворендар характеристики анде саве тробуй бі те авел (ідея Ганса Глобке) со ко рома най арійсько рат...

Пала рома скіринас докторсько дисертація пре тема е Єва Юстин, асистентка бувтяко відділо расових сіклібен о міністерство састіпнаско Ріттера. Соса барвайлас кади наука ай е बारे сіклярде мануш “сіклярді”? Кадо лако резюме “Романо рат най лачо леско жувжипе най касаво сар немціко раса”.

Май дуредер сас 1937 берш ай 1938 берша. Кездисайлас баро бешипе ле ромен. Бут езери мії романо народо пгандадо сас анде бут концтабори. Пгенав, андо Бухенвальдо сас спеціально романо блоко.

Анде Равеннсброко пре бут ром керенав експерименти, саве кернав е доктора (дукгаде) есесовці. Саво сас кодо експерименто?

Фюреру сас бічгалді пропозиція со тробуй саворе роменге те керен стерилізація...

Каде о бенг Адольф пгендас мішто? Каде на фері ліленца ай дживінде манушенца сас касаві класифікація роменгері.

увжератенгере;

метіси романе ратеса;

метіси допаш рома;

допашарійці.

Мангас тумендар іртишия пала касаво лунго гінавіпе ай вакерібен ле раеса Понго, май пгуре ромеса андо романо таборо Ужгорода – Радванка. Анда са аме дикгас: журналісти мусай те джан ко школяра, ко терне, ай ко пгуре рома. Англунес – те розпгенен пала геноцідо романе народоске (нійпоске), ай ві каврендар – те пгучен пало чачіпе со пре джівдо кай дукгал.

... Андо Немціко депортація керде андо гетто андо польсько фовро Лодзь англунен 5000 ромен. Анде намунашані ситуації кодо Пораїмос со сас наштїк чї екг мануш чи община аврі те джівдџол.

Бельзен, Треблінка, Собїбор, Майданек... Мерїпе, мерїпе, мерїпе.

Коменданто Освенціма о Гесс джанглас аврі со машкар е рабора сас бут шела пгуре аврі інгерде анда Бельгія, Франція, Голландія савенге сас по шел берша... Вон кготе арагле пенго пгуро чендешо мерїпе...

**Состар ле ромен най чендешо
тган пре кади лума?
Ме думїнав (гїнди) пре када
на ададївесутно...**

Со аме шай пгендямас пре леско вортако лав ле Іван Калманович? Банга вовдяса аме на камас. Ай конїк сар аме, ке аменде бувті касавї: те шунас аврі манушано чорїпе, хохавїпе ай лош, аканак шай ві жутисарас, ай ві драгостис... Анде кадала бувтя аме мїндик аракгаса аме.

... Авїлас о пгурїпе ко Іван Калманович. Ай вов камел те нашавел о пгурїпе сар бїйрі. Шунен...

– Мїйро їло хутел аврі анда колїн, кана дикгав грастен. Кадо аменде андро рат, о ром бї грастескоро – най ром. Кана сомас цїкноро андо гав Дубрївка, надур транда версти кгатаро фовро Ужгорода, о дад пескере зорале вастенца, вов сас ковачо: “Кай мурша одой е зор” бешадя ман по думо ле шукаре кале грастеске. Сар бї мїйро джївїпе авїлобї мїшто

вай на мішто пре джівдільом май бут сар 70 берш, ме наштік бістрав ле шукарен кале грастен ме серав (паметинав).

Е дай дикгел пала фелястра, со керел о дад, хутіля аврі пре удвара са аро е васта сас (кай пекелас о манро) ай лас те ціпи: “Мійро пуйо перла шай мударел пес! Диляйлан вай со?!”

О дад друкисардя пескера хуляня: “На гамісар тут анде амарі муршані бувті! О хумер шай нашел...”

Каде ме барувас. Каде лем те камав ле грастен. Мішто джанавас саворе грастен ай саве породи... Манге предзека (чальонас) те авав ковачо (кузнецо). Кана мійро дад, сас кало сар аме, ле гонестар (пішота кай пгурделас анде ховелі). Кана авелас андо кгер ме гурувавас ман тело скамін (месаля). Пре мійре васта, ай пре сако най са марде сас тейле ле чоканестар, ай кай марас андре о карфа про петала ле грастенге.

Лове ке ловора шувенас кгетане – ме шунас раті, кана вакернас е дай ай о дад, ке камен те джан анде Дубровка анде Горяни, паша Ужгородо. О дад дикгел со манге предзека е пгурані саструнібувті амаре пгуре папуенгері ай гіндисардя ман те сітярел те авав чачуно ковачи...

О рай Козар сас бахтало мануш. Вов джанелас на фері е грастенге петали те шувел пре піндре, ай керлас бут бувтя, саструне скоби, ай тавелас (кіравелас) саструне бувтя. Ай ві амен сітярда саструні бувті. Дуй берша накгле, сар бітом екг дівес. Козар сас лачо патівало учительо, на саконес вов сітярлас. Лесте сас дуй граст. Пре ленде сікльонас сар те шувес петала пре грастенге піндре...

Авілас е врама те джав, анде кетанія. Сомас біштайдус бершенго. Чи бістрав Комарне, Сейкешфегервар, Годьмашка... кгерунестар скіринас манге по дувар анде екг чгон. Савендар ратяга наштік совавас: немціка кетани, ай унґріка жандара траденас ле муршеґ йовкор (тосара) пре бувті: те шулавен те кідено таборо (гетто) – те прахон (парунен) ле мувлен, саве мувле катаро шил ай бокг, ай мударіпе...

Пре ромня сар про алато (худоба), ціпіннас авлас кода дівес саворенге чінгернас е बारे шукар бал ві ле ромненге ай ві ле чгайоренге...

Наштік пгенав кодо со кернас ле романе кетаненца. Зоралес марнас ай мударенас саконес ко чи шунелас ле

офіцірос денас лен май чори мелалі ай пгаре бувтя кернас гропи, хара, дзоти, анде шпиталі те кіден те пгіравен пала насвале кетани ленго гунуй... Те чи кердан кодо вай чи шундян – гойово (пуля) андо шейро, англа кодо бут меренас... Каде сас джі ко 1944 берш.

Андо октобері 1945 берш е лош амен татярлас... Амаре гіндора те нашас сако дівес парудьонас...

Сі пре мапа фовро Готвон... Кготар кездісайлас о нашіпе на фері ме, ай ві ле ром анда Закарпаття ай ві унґріка кетани. Сомас анде коди врама на баро мануш ефрейторо (каде пгенел пес русицька).

Ко Ужгородо пгарес варесар авілем. Інке дуе кетаненца Унґріко, ай амаро русино.

Пре граніца ціписарде: “Муршале тердьон! Дикгас тумаре ліла!”

Аме гіндисардям кетани (русицька!) мангена амаре ліла, ай аме наштік сікавас ленге ай шай пгандавен амен, а ві пушке шай ден. Анда кодо аме лам, екг екгес те чумідас (міро амал сас анда гав Зарічево пре Перечинщина)...

Аме мукгле... О Сунто Дел жутісардя вов пгендя ле лоленге. Буте манушен сар амен бешавнас ай інгернас андо ГУЛАГ... Сибір,, Норильськ... Казахстано...

... Варесар аракгаділем екге пгуре манушеса анда гав Ярок пре Ужгородщина. Пінджардя ман. Ту сан кодо ковачі. Бут мануш анда гав Коритняни ман джаненас пала мійрі саструні бувті.

... Пала пгійке ле Іван Калманович – бут берша ай годі. Лес сі цікнорі пенсія, вов гінди сар те сітярел ле терне чгавен ке саструні ковачико бувті, пре Радванка. На саворен, ай кон камел те сікльол кади бувті.

“Ме са думінав (гінди) со е влада аменге шай жутинал (тела чейрі Українако дживас панч мії берша аме кгатарутне мануш) те гінди (панч езері) пала аменде ке шай тела дешефта берша незалежності те думінал пала аменде...”

Со те пгенас ле Іван Калмановічоске?

О рома мусай те думінен пала песте, те аракген пенґеро тган паша кгам. Сар е українці, ай ві кавер народи... Е рома наштік аба вандрулин (кочулин) о тгем лен прінджардя

офіційно сар нацменшина. Анда кодо вой тробуй ке ленде те авел, пало Законо.

Мійре папос тасадя о танко

– Состар туме фері аканак скірин пала кадала мануша, саве накгле о Параїмос ай о баро маріпе? Кай туме санас, кана інке сас траїме мійро дад, леске пграла, ай мійрі дай? Вон майбут розпгендобі туменге пала кодол пгаре берша джівіпнаско со сас, кана мударнас ай пгабарнас ле манушен, фері анда кодо кай туте сас калі морчі, траїсандо ціноно кгер, пгердо ціне чгавора? Аканак лен най аменца, ай ме серав на саворо.

Но со те пгенав туменге шунен.

Біандільом ме андо Ужгородо андо таборо, паша веш. Надур кгатар анда плай кіденас о ангар, о районо вічинлас (бучолас) Шахта. О таборо сас баро. Шов вай ефта уліци сас екг паша екгесте, ай са ціне кгерора сас. Анде са кгерора бут чгавора сас.

Е дай мійрі сас анда Унґріко. Вой мішто ізивно кіравелас (тавелас), андо кгер сас міндик увжипе. Анде коди врама, аме джівасас на барвалес, амарі мама сікавелас амен те авас культурне патівале ай увже. Бут баро кінно халам андо баро маріпе, ай пала маріпе гейрі амарі мама мувлас.

Ачгіле 11 чгавора.

Папо мійро, о Густав Маркович, бут бувті керлас сар бійріяс... Сас ке лесте шукар граст ай лачо вурдон. Траделас пел гава, кінелас (цінелас) е овочи, ай фрукти пало кодо бікінелас ле гадженге. Серав екгвар о папо андяс дудума (лубеници) аме саворе джене баріпнаса хагас лен. Ле папуске атунчі мішто джалас о бізнесо аме леске жутисарасас андо кодо лесте сас міндик лове, ке пгурі мамі сас бут сомнакай: злаґа, анґрустя, ланцора (джінджіра). Ме серав ко папо про мелініс (жилетка) сас тгувло сомнакуно ланцо пре саво сас овра (часо). Пала вакерібен е дадеско джанав, андо машкар 1942 берша, ле роменге керділас май чорес те дживен.

О таборо круял сас анде саструні сірма, про саструно вудар тердьонас о жандара ай кетани ле пушкенца. Нікас на мукенас андо фовро. Аненас екгвар андо дівес варесаво хабен ай розденнас ле роменге. О пгуро папо ле грастен оддиня ле манушенге, те гарувен. Мішто сас кодо, со екг нано – Олександр, лесте сас ромні кгатарутні, на романі ромні – Зіта. Вой кінелас хабената ай човралес пределас андо таборо аменге, гой варесар аврі те дживас. Чачес, трінен пгрален ай елга пгня о немці мундарде, кана вон ленас о хабен пріг е саструні сірма.

Варекай ко англал 1943 берш саворен ромен пре зор кідипе ай інгерде пре електростанція. На дур паша канало. Кготе сас на барі баня (лазня). Саворе роменге мураде о шейре. Ровіпе ціпипе сас, кана е мурша пенгере чгаворенге ай ромненге муравнас о шейре. Кадо сас майбаро ладжаво. О папо нашлас, лас о вурдон е грастенца ай ле дадес ай нашле. Е дай ле цікне чгаворенца ачгілас кгейре. Пашес паша Чопо джалас колона танкі. Барі бахт сас е дадес, со вов джалас пгуятар. Гарудя пес андо шанцо, пала кодо бешлас саворо дівес андо паї Латоріца. Ле папос ле вурдонеса розтасадя о танко.

Машкар гав Цеглівка ай Чопо. Сас раті, кана анда фелястра (блака) марлас амаро дад. Саворе лошас. Тела набут дівеса ві лес інгерде пре пгаре бувтя. Пгаре чгона сас кана жукарасас. Фері про агор 1945 берш авілас кгейре.

Ме пала маріпе вігзіндьом е школа. Ільом ромня ла ева Понго. Вой сас анда гав Струмковка. Манге сас биш берша, ла шукар-ромняке сас дешуйня.

Дур кгатаре Україна сас фовро Бобруйськ. Кготе, анде Белорусія халем бут кетаницко каша. Пгуяко кетани сомас. Кетане манца сас ві українци. Анде кетания ме фері екг ром сомас.

Ратенца, пашлювас про зорало кетаницко пато, серавас пала коди врама, кана е немцора сас андо Ужгородо. Кготе кай кездияс пес веш – сас барі гропа (хар). Е джувля кернас барі гропа гой те гарувен пен е немцора, кана гуранас е ероплани: пала кодо ві ле муршен зораса траденас те керен кодол чоре гропи.

Надур сас мочара, кго́те шуденас аврі о гонуй (шмеці). Кго́те інгернас ле мундале грастен. Лен кіденас пел улици, ві ле бі пгіндренген, бі вастенгерен манушен.

Пала кодо авіле е русора. Ві вон бутен пгандавенас зораса, ле роменге пгененас керен хара (гропи), ле немцон ле мувлен шуден анде гропа...

Авілем кгейре. Жукаренас ман мійрі фамілія. Гейлем те керав бувті андо АТП-2195. Зоралес тробуяс бувтярне манушен пре бувтя. Бувті керавас пре роти ай автобуса. Біштай екг берш сомас пала вурдон.

Ме сомас дуйто романо ротарі (о пграл мійро Андрій – англуно).

Штарто берш пре пенсія сом. Англунес денас ман 37 гривні, аканак ден ман 86 гривні. Кадо мізеро. Саворе лове джан мандар пре драба. Наїс (палікерав) ла „Романі Яг”, кай сако дівес хас лачо хабен. Мійрі ромні мувлас. Джівав мійре чгаворенца Альона, Юра, саве дикген пала манде.

Е берша пгаре керділе манге. Са кади врама ме думінас (гіндияс), со ме про пгуріпе джівава мішто, ай пре мійро джівіпе скіриме, со ме андре біда джівава. Гінди со мійре чгавора мішто траїна май федер, сар аме!

О дад манге бут вакерлас, сар о рома джівенас андо Дуйто Баро маріпе. О Пораїмос саворе ромен халас. Бут рома андо коцтабори Унґріко, Немціко, ай Польща. О Гітлеро кердя класифікація манушенгері: увжератенгере, метіси ле романе ратеса ай т.д.

Чорі врама преджівділе о рома. Компенсація ле роменге зоралес тробуй (кампел). Гой кадала на бут берша со аменге ачгіля, те пре джівас манушіканес.

*Скірисардо о вакерібен кгатаро
Бругош Юрія Людвиговича
ф. Ужгород.*

Шукар лава – пре дадескоро мурмунці

*„А світ – у полум’ї пожеж!
Стою над прірвою і серцем – мру!
Запам’ятай! Ми – теж! Ми теж...
У Бабинім Яру!!!”*

Ме кадала, лава гінадем на долмут анда кеньва Міха Козимиренко „Ме – ром” (Вид-во „Тріада”, 2002, ф. Коростень Житомирської області). Соса маладас анде вовді? Англунес – баро ірзипе гатяріпе траїсардо романе народоско джівіпе кана сас о Пораїмос, Дуйто Лумакеро маріпе. Андо Бабино Яру араггле пенго совібнаско меріпе андо кінно бут романе чапатора. Бутивар манге андо серіпе болден пен ле дадеско серіпе. Кана чгаворо сомас, ай кана тернохар сомас – шунавас лескоро вакерібен пала коди майчорі врама, кана о Гітлеро ай леске мануша мударнас буте народен.

Мійро дад бут джанелас. Ме анде фамілія міндик пгучавас лестар, кана вов кінно авелас анда бувтікгейре. Вов шувелас ман пе песке кгоча, ай шувелас анде васта е лавута, ай пгенелас: „Амаро народо сі касаво, сар е кавер, ай ке лесте шувен сар е расістора. Аврі барога, авела тут баро сіклібен, – ай мареса тут пала лесте. Ке тійре пграл сі бувті... Ай мійре чгайорендар мангав фері екг – те джанен амаре традиції, романі патів, ай культура”.

Бріга, мувлас муро дад. Ме бут врама ворбіяс ле дадеса бут скірісардем лескі історія. Штар берш палпале (10 януарі 1998 берш) лелас інтерв’ю кгатаро Євген Мартонович Адама о Борис Тмур, бувтярно мануш фондоско Спілберга. Кадо інтерв’ю – найбаро відео – гарував ке манде. Патяв, ке авла врама, кана кадале (відеоматеріалоса) араггадъона пен на фері ле дадеске чгаве, ай е тернімата роменгері. Мек джанен, сар траїнас амаре пгуре, дада...

Ададіве бі ле дадеске авілобі 83 берша. Авілобі анда амарі фамілія (ай на фері), ай машкаре бут лавутара, саве лес каменас. Ке вов сас, сар леско дад о Марці, зоралес камелас е музика. Е лавута цірделас лес ке песте де

цінартул. Сітьолас анде горожанка (на романі школа). Штаре бершенго чгаворо аба джанелас на бут мелодії.

Пре बारे Крейчунора, Патрадя – ле дадески лавута міндик башавелас (вов сас терноро) саворе лес ашаренас. Пре біява лес акгаренас. Леске амала сас бут лошаке мануша сар е жиди, словаки, чехи – вон саворе сітьонас анде горожансько школа. Ле жиденца о рома дживенас зоралес мішто – кгетане бікіненас е грастен, ай ві кавер бувтя керенас.

Ме серав, сава брігаса аменге ворбіяс амаро дад кана сас о баро маріпе сар мударнас ле жиден. Атунчі кан канестар джалас е гійра: „Пала жиденде інгерна аврі ле ромен андо концтабори...”

На саворе унгваракере рома патянас. Амаро фовро, сар о дад вакерлас, анде коди врама чи сас баро. Траїнас на бут vareкай 20 мії (езері) мануш, ай рома траїнас – екг езеро. Бут траїнас жиди. Англунес лен інгернас аврі...

Аба кана лем те ворбі пала дад, мусай те мангав іртишия кгатаре панч пграл ай дуе пгенендар. Гатярав, со сако шай скірісардо пескоро серіпе пало дад, кон дас аме трайо, сіклібен, ай дас амен дживіпнаско дром.

... Анде пгарі врама, кана амаро крайо, ай фовро Ужгородо лине о унґри, саконеске муя сас анде бріга. „Ме лем ліл, – пгенел о дад, – май сіго те авав кгейре. Андо таборо, кай траїнас пре уліца Берчені, е рома дарате чи джанененас со те керен: е рома пгененас о нейвіпе пале „романі пошта”, ай вой шундьолас пала са ріга”.

Пре на бут врама авілас кгейре амаро дад (вов сітьолас анде кетаницко музично училище анде Прага). Анда кодо авілас вов андо Ужгородо, вов гатярлас со бі леско чи джанена канчі те керен!

Авілас кодо дівес ай врама, кана е фамілія (муро папо, ай мамі, ай саворі фамілія) інгернас ле дадес анде кетания. Пало фронто бут зоралес ворбінас. Анде коди врама муро дад сас аба лачо лавутарі. Андо училище анде Прага май зорало талановито прімаші сас, кана лелас е лавута анде васта...

– Фері пре дуй берша лен тут пре служба, Євгене, – пгенел о пгуро дад Мартон Адам, лавутарі, сар пгенас, кгатаро Дел. – Фері пала васт сама ле, зоралес те інкрес анде васта е лавута... Ме гінди, со чи дена туке анде васта пушка, те пгенеса ке тут сан лавутарі...

Чи пгендас вов канчі, ке дикгелас, со кердьолас пес круял. Ром анда Ужгорода, анда лавутаріко фамілія, саво сікльолас анде Прага, пала кодо керділас кетана Унґріко. Вов сас кетана гранічарі. На дур сас андо гав Ставне паша Берзна.

Пгенав пала коди служба... Бут мануша кернас бувті пре кодола чоре пляя, кернас бувтя, поди ай дзоти...Кгатар сас фері екг дром – ле колдушен мударнас, ай джівінден (пре допашесте) гаравнас.

Пре коди застава (граніца) міндик сас пушкавібе машкаре гранічара саве каменас те нашен пріг. Буте манушен пушке дине. Гіндинас, со пре кавер ріг лен жукарел лачо трайо, кготе сас Советсько Союзо... Са джанас кготе... Бут мануша пгердьонас анде табори. Кготе лен жукарнас советські кетани, ай е робії інгернас лен анде алатенґере вонати анде Сибирія, кай сас міндик шіл...

Гейлем анде кетания пре дуй берша, ай аврі авілас, джі ко агор ле маріпнаске, ром анда Ужгородо. Кодолеске, саво тробуяс те інкрел анде васта на пушка, ай е лавута.

Девла, со вов чи дикглас, со преджівділя... Бутивар мунтисардас кгатаро меріпе буте ромен... Мангелас пала чороре колдуша, насвален ле बारे кетаницке раєн... Сако касаво мангіпе шай дино лес – пушке андо шейро...

... Пала кодо... О фронто шутас пес май дур.

„Бара вояса жукарос кгерунестар варесаво лілоро. Кана хутілос лілоро – манте чорес кердьолас: фамілія скіріяс пале біда, бокгаліпе, ладжаво со кернас е немці ай о унґри пре романе фамілії...

Пгенав о чачіпе, амаре рая (унґріко кетания) чи каменас ле ромен. Вон джаненас пала гарудо наказо, ке кездисайле те скірін (анде кетания) саворе ромен. Ке каменас те джанен кеті сі рома. Ман сас лаче амала машкаре унґри, вон манґе ловкорес пгенде, со ле ромен інгерна анде коцтабори...”

„Ай туме джанен, муре драге чгаворале, сар ме аврі траїсардем ай чи пгабарде ман? – Мунтисардас ман унґріко полковнико. Сар? Соске? Вов сас музиканто... сар о Дел башавлас пре лавута... Ме шунас лескере башавібен... Ме леске пала кадо пгендьом...”

... Манґе, сар ле чгавеске кгатаро Євген Мартонович Адам, бут шай пгенав. О дад анде врамако Параїмос сар джанелас, каде жутинелас ле роменґе: делас гада, хабен, ай лачі ворба.

* * *

... Англа кетания муро дад лас ромня мійра шукара дейора Роза, саваса пґірелас анде школа. Лаке сас дешефта берша, ай манґе – дешохто. Біяндям ай аврі барардям ефта чгаворен: панч мурша – Єни, Віллі, Али, Янчу, Ерфі, ай чгая – Елла ай Естер. Саворе вон – музиканти.

Барі бахт сас ке муро дад аврі траїсардас анда кодо, ке сас лесте чіндипе ай пашльолас анде шпиталя. О чіндипе сас баро ай лунґо. О фельдшери ловкес андо кан пгендас: „Манґ ле дукгадестар, те керел туке операція, ке атунчі мерес. Кодо хірурго шай лел аврі е куля...”

О Дівесеско Неріпе о дад араглас андо фовро Унґвара. Дешохто берш керлас бувті андо ресторано „Скала”. Бут лошаса пескере башавібнаса башавлас буте манушенґе. Бут мануша каменас те шунен лескери шукар башавібе, леске пгененас драґо Єнив-бачі. Пала кодо лес акгарде бувті те керел андо готельо „Закарпаття”. Кгатаро дад аме лам лескери шукар башавібен ай лескері традиція амаре пґраленґе, лавутаренґе.

*Розпгендя Євген Мартонович Адам
скірісардя лескери чгаво Аладар,
ф. Ужгородо.*

Каштуне – знако грезо

Шай пгенас, драге гінаторі, сар по екг семо жодів кідас е матеріали анде кеньва кай акгарел пес „Парно бар ай кало кінно”. Аме скірісарас лаандо серіпе ле мувленге романо Пораїмос.

Авен ке аменде андо англуно музейо анде Україна Ужгородо туме дикгена тумаре якга котор парно бар – анда вапно, саво лино аврі анда плай кай сас концентраційно таборо Польша. Кготе о ром Андрій Андрійович Марінко, сар ві кавер рабора рома, савен інґерде аврі зораса пре бувтя анда Закарпаття, кернас бувті дівес раті, раті ай дівес пала 15 грами кало манро пре екг дівес. Баро насваліпе анде ленге бувке сас о пая фулинас пала ленде асва чордьонас.

Наїс ле Девлеске авілас кгейре ай андас кгейре кодо парно бар рабо кіннімаско XX веко анде песко гав Шаланки пре Виноградовщина, сар ві е каштуне папучі, саве сас пре леске піндре, ай піпа. Вов пгенел ла ададівесутне терненге пало 7 мільйони мударді романі Голгота (кади на чачутні ціфра саві вон ден допаш мільйоно).

Ададіве пре са дрома, кай е бур, о жодів, бут тгана, кай мударде буте манушен, ленге мурмунці, ратенца ціпин пре аменде, кодола кас шуде анде гропи ай кас пушке дине.

Ратенца е мударде, марде, чингерде – кай саворен унаде кетане...

Матильда Басанї анда гав Косонь пре Берегівщина, чордьон е асва ровіндос, ворбіяс:

– Сас манге 18 берш, кана андо таборо авіле е немціка кетани. Аме жукарасас ле хулаеса англуне бєятос. Анда амаро таборо керде гетто, наштік сас аврі те джас пала сувалі сірма. Унґріка жандара ле немціка кетаненца ратенца пірнас пало таборо варесаве кеньвенца. Пгененас, скірін ле терне муршен, гой те джанен, кеті лен сі. Авілас коди врама, кана марнас анде вудара: „Кон чи шунела амен аме даса пушке. – Шундам о пушкавібе. Пук-пук...” Лине ле хулаєс. Болдас пес кгейре анда немціко лагери андо 1947 берш.

Андо марцо 1944 берша біянділас манде чгаворо андо баро кінно. На бут холяке ромня, кана джанас пріг о таборо, ціпинас манге: „Тійро чгаворо! Кай парудян (хохадян) ле хулаєс”. Ай екг разо, кана гейлем те родав котор манро вай тгут анда гетто, аракгаділен ман ле жандаренца ай немціка кетаненца. Вон лине те ціпин манге, ке ме сім жидовка ай ман тробуй „пук, пук”. Ме ленге пгендем ке ме сім романі. Ай саєкг ман марде. Е васта са андо рат сас, кай шувос паша колін ле англуне чгаворес... Чи жукардем, сар екг баро тгувло немцо маладас ман тейле па піндре. О чгаворо пейлас пре пгув паша манде...

Састо зорало немцо кгейраса торділас про колін ле чгавореске...

Джі аканак е раї Матільда жукарел кгатаро пграл варесаво нейвіпе, ке лес інгерде андо алатенго-вонато пре пгаре бувтя анде Німеччина, ай каде чи болдас пес. Ай чи екг лілоро чи скірісардас...

*Анда серіпе ла Матільдако Басанї,
анда гав Косонь Берегівського р-ну,
Закарпатської обл.*

Ратвало гад пре маса ла Українако

Пескоро серіпе розвакердя о Арпад Арпадович Муржа.
Берш 1944.

... Джалас о тавасо. Пре пгув баронас лулудя, про іло сас пгаріпе. Анда Закарпаття аврі інгерде анда Концентраційно табори карінг 30 езера жиден. Пала кодо лине те інгрєн ле ромен.

Саворе ромен скірісарде кай вон траїнес. Наштік сас те вандрулис. Е мануша машкар пгенде фері ловкорес анде кан ворбінас. Каде сас джі ке томна. Англунес ко септембро 1944 берша унґріка жандара лине те нашавєн аврі анда кгера саворе ромен анда гав. Ле муршен пре екг ріг ай ле джувлян чгаворєнца пре кавер ріг керде дуй барє чапатора. Кай

інгернас аврі ле муршен, ме чи джанав. Ме дикглем машкаро чапато муре дадес Лацко Густава. Пала лескі вунжиря ме чи джанав канчі, кгейре андо гав чи болдас пес.

Ман мура даса аврі нашаде пре уліца. Коте сас аба бут ровлярде ромня, чгаворенца. Інгернес амен ле дромеса ко кгер Ковнер-каштель (кадо сас Мукачівсько палац Ковнера). Кготе амен шуде андо кодо кгер, бут копача сас кготе.

Трін чгона андо кінно аме траїсарасас кготе. Анде ціне кгерора, кай керде камери-гетто, по деш мануша. Бокгале міндик самас. Андо октобро 1944 берша самас аба бізорако, чи бірісарасас те тордювас андо шоро пала хабен, подлікерасас екг екгес, гой те на перас тейле. Унґріка жандара амен ле ромен, аба чи азбанас.

Фронто пашолас – пала кадо сако екг екгеске про кан пгененас ай пре денас ві анде камери. Аба шунасас о баро пушкавібе. Амен май сіґо скідине ай інгерде анде маля тела гав Павшино, бітом те кідас кукуріца. Кготе амен ві ачгаде. Е жандара май сіґо бешле про вурдон пре саво амен анде, ай нашлетар. Каде аме ачілам „сабаде”. Ме кадо ададівес джанґлем, со ле ромен гетонас те інґрен андо концентраційно таборо, фері наїсісарас ле советське кетаненґе сіґо траденас ле жандарен ай ле немцон, пре аменде чи сас врама те інґрен амен аврі анде Німеччина.

*Розвакердя о Арпад Арпадович Мурґса,
1931 б.б., г. Страбичово,
Закарпатська обл.*

Музика... пріґ е бар

Вов сі пгабардя врамако, саві лас (іля) андре песте о драматизмо кана джалас кодо періодо: мударіпе ай керділас нейво манушано кгетаніпе, баро гураліпе лавутаріске ай баро ладжаво ле концтаборенґе.

Біянділас о Йосиф Гейзович Патай 27 марцо 1922 берш андо ф.Ужгородо, анде фамілія лавутаренґі. О дад камелас

пескере чгавеске те дел лачо сіклібен. Йосиф вігзиндя (кончисардя) шов класі анде фовроскі школа, пала кодо приватно сітьолас ко учительо музикако, саво сітьярлас лес нотно грамота, ай музикально техніка, пре лавута, саві лес хахавлас.

Сар са терне мануш кодола врамакі, анде 17 берш сас ленде пенгері група, ай каде роделас песка бувтяса про хабен ай каде кердьонас професіональне лавутара.

Е вунжиря лас пескери анде леско трайо тернеско. Тавасо 1943 берш лес акгарде анде унгріко ктетания. Англунес вов перел андо сітімаско артилерійсько батальйоно, кай тордьолас андо Мукачево. Пала кодо вов марлас пес ла Ловля кетанияса анде Румунія. Паша фовро Сентешом пейлас ке лоле анде фогшаго (робія). Бут біда халас марнас бокгальолас на манушано трайо пгаро кіно халас.

Кетаницко рабо сас допаш румунія пгуютар накглас: кгатаре Ородея джі ко Темешвар, кготе сас май баро концентраційно таборо. Кготар анде алатенгере вонати, сар кана алатен, лен інгернас анде Тамбовсько область. Андо фовро Маршанськ бешадо сас дуй берша. Пре коди врама сас май баро концтаборо бут сас кетаницка раби (ккетане унгрєнца, полякенца, румунєнца, японценца, ай немцонца).

„Кана амен анде Тамбовсько область, – серел о Йосиф Гейзович, – сас аба ївенд. Пре улици раті сас 42 градуси шіла. Бараки сас керде анда बारे копача, пріг е хійва пгурделас е балвал ле ївеса. Дине амен ватне калци ай фуфайки. Аме мусай самас те суvas пре ленде амаро нумеро, саво ме джі аканак серва – 64. Хахавнас амен зоралес чорес. Бут кодола, саве манца сас анда Закарпаття, кготе ві мувле. Ман мунтисардя е музика.

Аракгаділем ме ман нейве манушенца саве манге лачіпе пгенєнас, машкар е рабора сас мештера кон керелас музикальне інструменти. Вон керде манге лавута, кавренге – кларнето, бубна, варекай аракгле гармонія. Кердам аменге ансамбльо пгірасас анде сако барако ай каде керасас лош ле манушенге амара музикаса. Каде аме пала бар мунтисардам амаро трайо, жутисардам ві кавренге”.

Андо 1947 берша джанглам, со е Закарпаття кветанисарде ко СРСР. Адміністрація ГУЛАГу мекле ле закарпатцен кгейре. „Аме самас карінг 15 мурша, – ворбі о Й.Г.Потай, – аме локорес бешлам андо вонато по тріто тган каде авілам джі ко Львов. Ай кгатаро Львов дуй курке ціне дроменца плаенца пгуютар авілам андо Мукачево. Ратярасас анде веша, мангасас кгатаре мануша манро, гой те на мерас бокгате. Фері андо августуши болдем ман кгейре андо Ужгородо. Бут врама ман акгарнас аврі анде кетаницко адміністрація ленас пала манде сама. По екг цера лем те траї муре трайоса”.

15 августо 1947 берша Йосип Гейзович лас те керел бувті андо музикально колективо ресторана „Верховина”. Башавагас, сар англа маріпе, анде фаміліяко музично ансамбльо, кай бувті кернас мійре пграла Потаї. Май пгуро Карольцірделас зоралес мішто пре лавута, вов сас пріма-лавутарі. Те тробуяс лелас анде васта саксофоно вай бешелас пала піаніно.

Дуйто пграл – Гейза барі гіра джалас пала лесте віртуозо-піаністо сас. Тріто пграл Вілмуш – бубнаши сас. Ай о Тіводар Потай – сас май лачо контрабасисто. Йосип Гейзович цірделас сар дуйто прімаші. Ай мішто гілявелас сас лесте шукар барітоно буте манушенге вов чальолас.

Анде 1957-73 берша бувті керавас андо май гірешо на фері пре Закарпаття, ай пре Україна ай пре са Союзо, ансамбльо „Унгріка мелодії”. Кана сас амен гастролі анде Сибирія,кердам андо баро фовро концерто ай дівесе пгіравас пре уліци, пгінджарден е кгангері, сава дикглем, кана сімас андре екг концентраційно таборо. Пре сцена, кана раті башавагас о концерто манге керділас наймішто: ле серіпнастар лас те дукгал ман о іло. Пала гастролі авілем кгейре ай май бут чи традем чи пе соске гастролі. Ко Йосиф Гейзович лаче чгавора. Таланто кгатаро дад гейлас ке ленде. Май пгурі чгай кгатаре англуні ромні Габріела Боді – вокалістка ансамблю „Романі Яг”. Кгатаре дуйто ромні сі манде мурша, ке саве аба долмут пенгері фамілія. Трін пграла джівен андо Ужгородо, ай екг траї андо Будапешто. Камен е музика, ай гіля.

Пала пійке ле Йосиф Гейзович наловко трайо. На каде леске сас, ловкес те служі анде унґріко кетания. Бут накглас е біда о чоріпе манушано ладжаво – наштїк те пгенес пала екг дівес.

Нейві влада, радянсько, ві вой мішто накглас пре лескі вунжиря. Наїсісарав кай болдем ман кгейре фері ла лавутаке...

*Розпгендя Йосиф Гейзович Потай,
ф. Ужгород.*

Сонусарнас амен е пляя

Амаро гав на баро. Кай чи дикгес – круял е пляя ай е пляя. Е веша ке аменде андо кодола берша сас на фері мунтияс амен кгатаре най лаче мануша, ай чи денас те мерас бокгатар: англа маріпе кана о їв більолас баронас е бураца, ай е чар...

Е природа варесо бітом ірзияс – тавасо 1942 берша анде пашутне пляя уштїлас опре е рондя – ле брішинденца авїле е немци ай е жандара-поренца.

Анда гав лине 16 ромен: 6 муршен ай 10 джувлен. Шуте лен ровлярден дараден анде вонати інґерде прїг о Ужгородо ай Чопо андо гав Шомодьторновці ай Ференцпустош (Унґріко). Кготе вон тробуяс бувті те керен пре маля. Пре бувті амен уладя бригадиро Йовшка.

Траїсарасас андо ішталово, совасас пре пгаля учгараде пгусенца, інке 50 касаве кїне мударде марде рабен. Паї пгіравасас анда помпа кай сас пре удавара каде тговасас амаре гада. Кготе мїндик сас йовкор детеґара шоро пала паї.

Ке лунґо томна 1942 берша бувті керасас пре маля. Ві ївенде – аракгадьолас аменге бувті, чачес, інке майпгарі бувті, сар пала коломпіра, вай кукуруїца...

Авілас о тавасо 1943. Аме палпале гейлам те керас бувті анде кодола гава. Кгатаре пґаре бувтя амаре маса кїньонас. Кгейре амен інґернас пала касаві пґарі бувті екг курко.

*Розвакердя Олена Йосипівна Фондош,
1927 б.б., г. Раково Перечинського р-ну.*

Чачес – терне роменге параміси

– Кана о гітлерівсько рейхо лас андре е чехіка пгува, е унґріка фашисти керде анде амаро крайо ратвалі диктатура, – кадо лас ловкорес те пгенел о романо парамісари Митрович. – Ме чи хохавав варесаво сюжето анда мійре бувтя, ай пгенав чачіпе. Вой ле терненге – параміси. Мек каде ві авел. Вон пала коди долмутані врама, кана о гортисти раїпе керде пре Закарпаття джанен на бут анда кеньва, ай анда кінофільми. Анде школа пре уроки історії е учителі ворбінас пала кадо...

Гав Горінчево, кай дживел о пгінджардо анда Україна о парамісари, джанен леске бувтя ві леске амала. Майпгінджардо машкар ленде Андрій Калин.

– Ке манде сі бут параміси, анде саве ме пгутерав пгуране історичне тортури, со кернас е унґріка жандара, ай ві е немцора, зумавенас пре на дошале мійре мануша. Гетто анде романе табори – кадо вон анде, андре амаро крайо...

Шунасас ле патівале горінчівця, саве параміси аба гурайле анде барі лума леске кеньви, кай леско анав – пашес сас ле лумакере बारे манушенца. Ай са екг аме наштік те нашавас кода розвакерібен пала состе вакерагас пала гав Іза, кай авілам ке леске мануша пгінджардо Митровичу Дмитра Вакарова.

– Лес аба най Дмитра, ай о серіпе пала лесте траї, – анґлунес пала лесте анде леско гав лас те пгенел лескі пґень Ганна Онуфрїївна. – Дикген леске ліла ке леске амала, кеньви, ай вірші.

*Зводять тюрми і казарми,
Щоб корився рідний край.
На село по два жандарми,
А читальні – не питай...
Вільно ходять Закарпаттям
Лиш єпіскоп і магнат.
Чадом смерті і прокляттям
Віс від Карпат.*

Аме джанас ададіве коди бібахталі статистика: пала на пгердо 6 берша е хортисти шуде анде робія 183 395 манушен. Лен на фері марна чінгеренас, ай ві пушке денас. Е біда сас е мануша чи шуненас лен. Ай со те пгенес. Пала берша фашистсько тероро ленге вастендар мударде 115 мії (езера) закарпатців – фактично сако шовто мануш Закарпаття.

Амарі кеньва пала рома – мударіпе Пораїмос. Пала кадала мануша, саве май екг езера (мії) ай панч шела берша, вандрулиме сас ай араггле пенге тганпре Закарпаття.

Ле роменге е нацистсько партія ай ленго майбаро вождьо, аме аба пала кадо англунес пгенасас, андо ХХ шелаберша барі інквізиція. Пгенас дуй трін ворбі пала амаро романо мануш парамісарі Митровича – Миколи Сокача, кай мударде лес анде Сигетсько робія 25 апріло 1944 берша. Кетане кавре манушенца лес пушке дине.

Ачгілас аменге ададівесутні поезія. Кади саві гінаvas туменге:

*На завтра прихиляться гори,
Якщо не стояти, ай йти,
О, треба відкрити простори,
Щоб світоч свободи знайти.*

(„Судилась нам доля сувора”, 1940 б.)

Тробуй те пгенас пала коди врама кана сас окупація анде Закарпаття – джі аканак чи сітіле аврі кодола біладжавне бувтя (кана джал, пало романе мануша).

Аме джанас со ле ромен о фашистсько режимо камлас саворе ромен ай жиден те мударен.

Розпгенелас о Митрович:

– Амаре мануша чи сас дошале... Кодо чоро бібахтало Адольфо кай кердас बारे біди наштик дикгасас лес... Са кодола бова, анде саве пгабарнас кодолен, кас інгерде андо табори, – бут мії (езери) мануша кон чи сас дошале...

Аме інке аваса андо гав Горінчево пре Закарпаття розпгенаса ле гінаторенге пало романо парамісарі Митровича, леске бувтя, кай біянділе анде коди врама.

Аканак, пре дешутріто берша сабадо Україна, е журналисти „Романі Яг”,скірін, кіден, сар по екг жодіворо пала кодола рома, саве преджівділе о Параїмос.

О пушкавібе лас о трайо

– Ме сімас майціні. Зоралес о дад ай е дай лошанас пескере дуе чгайоренге ай дуе муршоренге. Сас каде, со о чгаворо фері со біяндьолас аба сас андо насваліпе ві мерелас. Амара фамілія джаненас пала сомнакуне васта Йожефа Лакатоша – каде акгаренас леске дадес. Андо гав Вари нас касаве унґріка мануш, гой те на авел варесаве веці керде лескере вастенца. Зоралес мішто кувелас кошніци ай ві кавер веці.

Тавасо 1943 берш зоралес пгаро сас. Авіле е немци, ай саворен чи мукенас аврі те джан пала таборо. Андо таборо траїнас – 150 рома. Сас 30 кгера. Е жандара кетане ле немцонца сако дівес авенас андо таборо, ай ле муршен траденас андо веш те чинґрен тгувле конара кашта те анен андо таборо. Кодоле каштенца марнас ле май пгуре муршен пре якга ленге ромнян ай ленге чгаворен. Касаві кара сас барі біладжавні.

Тела на бут врама авілас аврі нейво наказо: састен муршен те кіден пре бувтя анде Унґріко. Ві ле дадес інґерде, тела на бут врама о дад нашлас кгейре. Пала кодо керлас бувті ко барвало хулай унґро андо веш. Варесар вов андо веш аракглас баро складо ливсеро (пушки). Ле дадеске пгенде зораса те пре кідел кодола бомби. Ай екг бомба пре коди біда пгараділас. Ле дадес розчинґердя пре бут котора, чи джанасас сар лес те прахос, со сас котора скідам лен кгетане.

Мійрі дай зоралес пгарес амен вазделас пре пунре. Вой пгірелас андо веш, кіделас лоза. Ай анда лоза аме керасас кошніци. Каде траїсарасас.

*Розпгендя Пірошка Форкош, 1936 б.б.,
анда гав Вари Береговсько районо.*

Со кердьолас анде амаре пляя

Бут історії джанел о романо парамісарі Юрій Митрович. Пала песко трайо бут параміси пгендя. Ай гейле вон паса лума, на бут претгоде пе кавер чгіба. Пала песко трайо чи камел те ворбі. Аме зораса лес манглам. Чачес, асаяс, пгенел: „Кадо сі фері епізоди. Лен пала кодо скірісарава анде парамісакере кеньви... Кадо са чачіпе...”

О дад

Муро дад аракгаділас анде Югославія. Фері кготе сас бут Митровичі, ай андо гав атунчі траїнас ейня буте чгаворенгере романе фамілії, анда кодо ле романе фаміліен сас віци. Ко дад сас віца Пендьорош. Сас шукар ай годявер. Траїнас пре улїца Бузковець. Кернас сако дівес бувті ке гавутне мануш: унавнас е пгув, кернас вальки, ай сас лаче ковачі. Ко дад чі сас стунго пунро – хасардас пре італійсько фронто кана сас Англуно лумакеро маріпе, анде кетания вов сас ейня берш андо цісарсько кетана. Міндик пгенас е чгаворенге: „Анде політика на гамін тумен”. Ай гейлас аврі на каде. Са лескере май пгуре чгаве сас зорале січовики, ай е кавер мувле, пала пенгі пгув кгатаре хортистське окупанти.

О дад зоралес камелас те дел пескере чгавенге баро сіклібен. Е пграла сітьонас мішто, аненас кгейре гийра пала січових стрільців, кай марнас пген пала плай Маківка ай Лисоня. Гілявенас гіля пала лоли калина. Амала сас ле муршенца анда Галичина, саве сас бут андо гав, саве ачиле інке анда Англуно лумакеро маріпе.

Пала сабадо Україна

Сар ме пгендьом, штар мійре пуредер пграл сас січовики. Каде лен акгарнас, ке марнас пен пала Карпатсько Україна, ай кетания, со ла сама лелас, каде акгарнас Січ. Саворе вон андре джанас ко Довжансько коша, о шеро сас о рашай рай Медвідь. Ле Митром, ай Василем на міндик ворбіяс ке вон сас пре бут май пгуре мандар, анда кодо на міндик авенас кгейре. Ай ле Іваноса, андо 1919 берш біянділас, бут врама ворбіяс леса. Вов анелас кгейре кеньви пала Україна, саве марнас пен пала свобода інке анде коди Англуно лумакеро маріпе. Іван ай о Митро дине пенго трайо андо маріпе пала Україна андо 1939 берш, ай о май пгуро Еміл – мувлас андо концтаборо анде Німеччина, кай лес інгерде. Фері о Васильо гарудьолас англуне панч дівеса, кана пушкеденас про тган (17-22 марцо), ай андо 1944 берш, керділас добровольцо Ловля кетания ай мударде лес анде Словаччина.

Ме пашес сімас ке Малої Січі (кай джанас е терноре), кана лине те пушказин ме нашлем пала паї ай шунден, сар марнас пен дуй часора е стрільці, ай муре пграл. Ай пала кодо са чендешо керділас. Е жандара анде са кгера пгіренас, скіденас пре графсько удвара графа Телекі кодолен, кон ачілас джівінде. Зоралес на манушіканес марнас ле муршен-галичинен, савендар май бут сас січовики.

Кінніпе

О сіклібе мійро ачгадем анде тріто класа Білківської горожанки, ме мусай сімас те подлікерав е фамілія, ке ме сімас май пгуро. Керавас бувті ке рая андо ґав Довге.

Андо марцо 1944 берш, кана скідепен про маріпе е партизани, е терне жукарнас ле русен, саворен зорален тернен муршен кіденас анда кгера. Трін дівес аме інкернас андо пункто скідипнаско андо фовро Матесалка, пала кодо аменге керде дукгаді комісія. Май састен скіде пре бувтя анде Австрія андо фовро Лінц. (Андо списко концтаборо ла Європако серел пес кадо скідипнаско пункто). Англунес інкренас анде табори пала кодо одліджанас андо Фельде Лазарету, кай мусай сас те керав бувті, сар ковачі, керавас вурдони, састяравас ґрастен. Сама лелас пал аменде рай

федьфебель, саво пгравлас песа кошніца амаре папірошенца. Кготе сітілем те ворбі немціцка, ке зоралес камас ленгі техника – чальолас манге ленге станки ай верстаки, со тордьолас анде ленгі ковачня. Сітілем те керав бувті пре ленде, чи бонуй ке кадо манге са ачгілас андо серіпе, кана авілем кгейре.

Бут разора амен бомбазинас, барі бахт ман сас ке ачгілем джівіндо. Слободинде амен о американці андо майо 1945 берша, дине документи ай мекле амен кгейре, сама пенде аменге, на перен анде васт НКВС, ке апале бічгавна тумен анде концтабори. Е ліла, саве ман дине, кай сімас андо ф.Лінц, шудем аврі ке лошавас ке ачгілем джівіндо.

Політика

Пескері вунжиря – ла камадя – аракглем андо пашуно гав Горінчево, кай кердам аменге шукар кгероро. Манде сі пескері бібліотека, кай гарував варекай тріншела екземпляри кеньви. Пре касаво ціно гав, сар амаро – кади барі кгерутні бібліотека. Бріга, со мійрі ромні чи лошалас ле кеньвенге, са мійре ловекелтояс пре кеньви, ай на про хабен. Ман сас штар чгавора – са рігате гейле. Траї аканак ке мійро беяцо пре мійрі ціні пенсія, е васта насвале. Чи бійрі те інкрав анде вастао ковачіко чокано. Муру гіндо мішто керел бувті. Андо шейро авел нейве сюжети нейве параміси.

Про агор о рай Юрій манглас те шунас поетично вакерібе пало Садам Хусейн.

*Над високим Вашингтоном
Вітрик повіває.
Сидить Піклонц молоденький –
Циганочку гадає.
Не завто він то гадає,
Як їсти та й пити,
А завто він то гадає.
Як Ірак побити.
Пише листок, пописує
Темненької ночі.*

*Ой, ти, Кучмо дороженький,
Будь ми на помочі.
Загнав Кучма своє вуйсько
І свої канони
Каноніри повходили
На високі гори.
А там вони поскладали
Свої усі зброї.
Як начали каноніри
В шляри гриміти,
Зайойкали в Іраку
Саддамові діти.
Як начали каноніри біглий
Огонь давати,
Солдатики молоденькі –
Давай у воду скакати.
Один скочив – не доскочив,
А другий – втопився.
А Саддат скочив – перескочив.
Біда – бо геть забився...*

Аврі джал, со ме чи шунав ле дадес чи гамі ман анде політика. Політика – круял аменде, вой камел вай чи камел, ай болдел анде песко мелаліпе. Англунес – о маріпе, пала кодо – е бувті, ай аканак – ададівесутно дживіпе, сар бітом серіпе англа маріпе пала дживіпе.

Тела Кали плай – лош ай біда

Бешасас андо ціно кгероро ке Параска Калманівна Беркі. Вой шукарес ворбіяс. Кана авілас аврі, пгутердас о вудар андо кгер роделас ліла, саве аменге камелас те сікавел. Вой лас аменге те вакерел сар ла інгерде анде дукгаді, ке зоралес дукгалас ла о іло. О дукгадо, кана інгерлас ла анде дукгаді ай лас ла зоралес те марел насваля пгура ромня.

Атунчі аме джанглям кадо факто, те жутис ла пгура ромняке, аме скірисардам анде газета „Романі Яг” кгатаро 15 юніушо 1999 берша, со най лачо мануш дукгадо мардас ла пгура насвала ромня.

Со аме андас пре уліца Миру? Англунес, камасас те скіріс пала май пгурі ромні фовроскі (1916 берш біянділас) со вой преджівділя. Вой зоралес унікально манушні, саві фері анде песко серіпе романо годяверіпе, пре джівдо бут берша.

– Манге сас 16 берш, кана гейлем пала ром анда май гірешо фамілія лавутаренгеро Карлом Беркі. Вов сас терно чгаво, ай пала лестеджаненас са, ке вов кералас бувті анде май гіреше колективи. Ме атунчі траїяс анде Шаланки. Ко дад сас бувтярне васта, керлас кгера, кердас наекг кгер. Кана мангадас ман о Карло, о дад лес джанелас, ке вов сас лачо лавутаріс каде диня пала лесте пескера чгайора.

О трайо чи сас чоро. Е фамілія пгерділас чгаворенца. О чендешо трайо ла фаміліяко, розмардас о маріпе. Ле хулаес, ай буте каврен терне ромен, сар аба джанас, бічгаде те керен бувті пре кетаницка бувтя анде пляя е бувті бучголас „Лінія Арпада”. Кгейре кездисайлас бокгало трайо, саві сас е бріга меріпе ле ціне чгаворенгері.

Траїсарасас аме андо кгер пре уліца Станційна андо фовро Виноградово, кай амен акгарде е жиди. Лен інгернас аврі. Вон гіндинас, со лен на пре бут інгрэн ай кам шай болден пен палпале анде ленге кгера, ай са мішто авла.

– Пре муре якга керділас екг історія, саві джі аканак наштїк бістрав. На бут дівеса паша станція тордьолас ешелано, саво сас пгердо жиденца. Машкар ленде сас о хулай амаре кгереско. Амаро пашуно раклоро шуделас ле манушенге, саве сас андо ешелано, манро ай кавер хабената. Е хабената сас кінде пала лове, кон джівелас анде кадо кгер. Гіртелен шунділас пушкавібе. Гойово ворта андо іло маладілас е раклореске. Вов пейлас пре пгув.

Пала кодо е гітлерівці ле чгаворескоро целос (маса) чи денас те інгрэн. Вов пашльолас інтрего дівес, те дикген е кавер ай те даран: пала касаве бувтя ві ленге шай авілобі меріпе.

Ла хуланя ловкорес аме шунаса. Чачіпен вой ворбіяс. Са лако ворбіе анде газета наштік са те скіріс. Ай аменге саворо, со вой ворбіяс, сас са інтересно. Ке лако ворбіе – сас са чачіпе. Аме муцісайлам ке лакопгурікано серіпе, со вой саворо серелас, ке вой сас на терні ромні.

Лаке аба сас 87 берш, лако муй дичголас ке варекана вой сас шукар анде песке терне берша, увжес уради, ай лачі хулані.

– Фері сас екг біда – 47 гривень пенсія. Кадо керде е рая інке цікнісарде ке 30 гривень.

Сас савато, кана аме самас андо вендикшийго ке Беркінейні (бібе). Аме гіндис, со аме інке аваса анде адміністрація Виноградовсько, дикгаса анде якга ле раенге, саве ладжаво керде пре пгурі ромні, саво трайо баро пре джівділя, кай дукгаді ріг сі о Параїмос.

Вой інке бут розпгендя. Траїсарасас анде кадо кгер, кай ачгаде е жиди бокгале ай андо шил. Джі аканак пгарес те траїс андо кадо кгер ке ві е вовді дукгал. Ке чи болде пен е пгуране хулая, ке варекай гурал ленге вовді андо Освенцимо.

О хулай ла Беркі-бібе болдас пес кгейре кінно, ай насвало. Ай сакг барі лош – ке болдас пес! Саві барі бріга сас лес андо їло, кана джанглас пало меріпе пескере чгаворен.

– Май бут чгаворен ме чи камавас те авен ман. Ме зоралес бонуй ке зоралес камавас е чгаворен кадо камлипе ме інграв пре кавер стрііне чгавора. Андо амаро кгер бут чгаворікано асабен. Сас варекана каде со мійро хулай лелас анде васта е лавута ай башавлас ле чгаворенге. Авенас те шунен ві ле дада ленгере.

Ке раї Параска сі гіндо кана авла врама те джав те састярел пес, ай те пгінени... анде санаторії, саве бут сі пре Закарпаття.

– Мішто, кай ден продукти ле пгуре манушенге. Чи джанас кана дена аменге ловенгері компенсація, кодолен саве преджівділе о Параїмос, чи джанав... Мійро хулай аба гейлас пре кавер лума, бут лескере амала ай кодола, кон біянділас англа маріпе.

Тела Кали плай, саві бітом сомнакаса учгараді тейле, – шундам пала лош ай бріга. Аме камламас бі, – кади пгурі ромні

– те жукарел е шукар врама. Ке Україна тордьола пре пгунре, барвальола – ай авла са мішто ві анда амаро ціно кгероро пре уліца Миру.

*Розпгендя е Параска Беркі,
1926 б.б., андо ф. Виноградово.*

Пала тган пашо кгаморо

Те шунес ле раес Марінко бітом болдес ріга варесава кеньвакі. Кеньви, скіриме пре історічно тема. Саворе кготе пала ода, сар дживенас, о рома кана джал о вакерібен пала Пораїмос (Голокосто).

– Біяндільом ме 74 берша палпале андо гав Шаланкі, кай траї ві аканак. Кана авіле е немці ай унґріка жандара, анде екг перцо амаро дживіпе паруділас. Кана сас о чехі (Закарпаття 1918-1939 бб. джалас андо кгетаніпе Чехословачина. – Авторо) чи самас чорора, ке сас амаро хулаїпе, історічне романе бувтя, ай гіртелен лине амендар саворо. О хулая ачиле бі канческо. Ай те гінавес туке гіндис ленгі біда, анде саві ачиле.

Михайло Михайлович о іло ке манде джал ратеса, о васт шутас про іло, кодо, со тробуй, гой мішто те гатярен (ахальон) е романі тернімата. Мек джанен сар дживенас ленґере папуя, ай мек камен о свободо дівес ай те авел ке ленде बारे школи, ай бувті. Мек марен пен пала пенґо тган пашо кгам, ке амендар лес ґаруде ай пгандаде чейраке тгувеса.

Пало чейрако тгув

Чачес керділас кало, кана авіле анде амаро таборо е немці ай повраша. Аба шундям, со буте фаміліен марде (андо таборо сас карінґ 30 мануш). Ман кгетане саворенца састе муршенца інґерде. Анґлунес інґренас пгуятар, пала кодо шуте пре вурдони (машины). Бут манґе шундьолас о ганґо ле джувленґо, анда кан ленґе аврі чінґернас о чейня (злаґа). Пала ная – анґрустя ай е браслети. Бут ромня сас марде ай пре зор лине лен (ладжаво керде ленґе). Андо фовро Мукачево амен інґерде андо кгер, кай сас е коре. Кготе сас карінґ 700 мурша

анда гава. Машкар ле рома сас бут (чинде) жидова. Сако дівес амен інгернас про вурдон (машина) пашо гав Волівец. Кготе бувті керасас андо веш. Керасас май пгарі бувті. Пре ратяте бокгален кіннен, шувенас анде учарде вурдони, анде саво бешелас кетана пушкаса, ай аненас амен андо фовро Мукачево анде коренго кгер.

Хахавнас амен зоралес чорес. Анде кодол трамці, со амен інгерде керунестар, аменге сас шил. Пре піндре шувасас пгуране чингерде похтанеске котора, саве ачиле ле корендар саве дживенас андо кгер.

Ме аба шутілем, о трамці (голмі) बारे сас пре манде. Варесар біріяс, жутияс ман о терніпе. Кавер мануша інке май чорес дичонас аврі сар ме. Бут кодолендар савен інгернас пре бувтя, насваліле ай мернас.

Пала бейра

Де тут гіндо, со круял вакерен пала бейра, ай ту чи джанес, саво кадо піпе ай саво лес ізо. Ке манде е васта сас са андо рат – пгагеравас ай пгіравас е тенгеріца, сава ачгаде пре маля ай мусай сас те кідас ай те інграс ла пре бейрако заводу.

Каде сас – куркенца. Чи джанас, кай сас майфедерер – пре вешеске бувтя пашо Волівец вай те кідас пгагоме тенгеріца. Анде буте тганенде е бадилля сас тело їв, ай пгагоме.

Керділас дівес андо мійро трайо. Кана камасас те пгердьол амаро гіндо, пала саво думінагас гіндисарас сако раті. Сар – те нашас.

Нашас

Кана андо веш кідасас о лунго ротато веш. Дикгас, со амаре кон пала аменде, дикген сама лен варекай гейлетар. Варекас те дикген, сар кгетане шувен е кашта пре рота (вурдон). Єкг пала єкгесте, саворе штар джане анда Шаланок, анде єкг перцо нашле анде са ріга, пала кодо аракгаділам кгетане, ай лам дума те дас, сар те джас кгейре. Чи камав бут те вакерав е вовді дукгал, зоралес пгаро бут халям біда ай чоріпе.

Ві пгагомесамас, ай ві бокгале, екг чгон гарувасас аме пре подора керенге, вай анде пгагерде кгера, вай про парто, вай анде гропи (хара).

Анде Шаланки авілам англа русора (октобері 1944. – Авт.)

Шахта

Вакерага (вorbісараса) андо таборо, со саворен муршен лен анде кетания. Ке кади гіра саворе мурша лошайле. Е рома анда Шаланкі чудисайле, кана джангле, со лен на анде кетания інгрэн ай бувтя те керен анде шахти.

– Пала кодол Шахти андо фовро Краснодон, мійро само сас 18, бут скірісарде пала лате. Ме джавас мійро характеро: ме чи бийрія аврі.

– Ме чи сомас коркоро касаво, – кадо розпгенелас о Михайло Марінко. Бут мануша нашенас кгатаре пгаре бувтя, кай саворе бувтя сас вастенгере чи сас чи техніка. О дівес бувтяко сас баро, е бригада чи інкрелас аврі о баро плано. Сако дівес анда шахти аврі аненас ле насвале колдушен. Е шахти сас зоралес чоре, пгарі кгандуні – балвал.

Е мурша буте національностей бувті кернас пре шахти Донбаса. Сас машкар ленде немці, унґрі, італійці, ай румуни. Ман, кана хутілде, ман шуте пре екг чгон анде каталажка (бар), мішто марде, пала кодо інгерде ман пре бувті анде шахта. Кадо сас мійрі бахт, каврен пгенас унґрен, денас 5-6 берша зорале пгаре бувтя андо таборо. Лен інгернас, дур пре вешеске бувтя.

– Адес ме траї зоралес чорорес, – пгенел о рай Марінко. Трін берша, саве ме керавс бувті, чи скірісарде манге анде бувтякі кеньва, – ай чи гінавен манге мійро стажо бувтяко. Пенсія ке манде 68 гривні. Каде мол мійрі буте бершенгі бувті андо колгоспо. Мійре берша касаве, со мійро хабен тробуяс (кампел) лачо те авел, ай ме траї дівес пре дівесесте. Мійрі пенсія со джал пре драба кодол продукти хабен со дел о МОМ кодо зоралес мішто анде мійро джівипе. Бійзи ман ке дена ман ловенгері компенсація. Те дел о Дейл, фері те ден, фері е кале нувери те на пгандавен манге о кгаморо.

*Скірісардо кгатаро М. М. Марінко,
1927 бери, тав Шаланки,
Виноградовсько районо.*

Частина III

Документи
та
матеріали

[Handwritten signature]

Pro-éves.-

Széchenyi főispán ur tiszteletére az alábbiakat jelentem:

Körmény vármegyéjének tudvalevőleg most Kárpátaljáról a nem magyar állampolgárságú családokat északra áltávolítja, s ugyanezt az eljárást felhasználja arra is, hogy a kóborló cigányoktól is megszabadítsa a Kárpátalját. Tegnap Körmény vármegyéjének felhívta Széchenyi főispán ur figyelmét arra, hogy jó lenne, ha ő is hasonló akciókat kezdené meg annak is inkább, mert feltételezhető, hogy ilyen cigánykaravánok a Kárpátaljáról dél felé fognak menekülni. Ung és Ungvári területén kb. 500 és maximum 1000 olyan cigány tartózkodik, akikről most meg lehetne szabadulni, mint ahogy ~~számosan~~ ~~előzőekben~~ korábban már sikerült intézkedni. Nem kíván, kéri a belügyminiszter ur rendelkezésére ~~szolgálatára~~ a nem magyar állampolgárságú, rendszeres orvosi gondozást és lakást nem bíró és rendszeres munkából megélhetést nem találó cigányokat a Kárpátaljáról a Kárpátaljáról néhány napon belül eltávolíttatni.

Budapest, 1941. évi július hó 16. -án. -

UNGYVÖRÖS LÉVELTÁR
K. 220/41

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
r. főtanácsos.

4199-1941-6-12103

7

Телефонне звернення представника угорської державної адміністрації комітату Угоча* доктора Кеміня до Міністерства внутрішніх справ Королівства Угорщини

Представник Угорського уряду в Закарпатті пан Козма, знаючи про виселення євреїв — негромадян Угорщини на північ, — хоче використати цю ситуацію для очищення території Закарпаття від кочуючих ромів. Вчора пан Козма звернув мою увагу на те, що добре було би розпочати подібну акцію щодо цих осіб. Акція має проходити швидко, оскільки мігруючі роми можуть повернути свої каравани і втікати на південь. У комітаті Унг** та Угоча, таких осіб є близько 500, максимально 1000, від яких потрібно позбутися. У зв'язку з тим, що я не хочу робити цього без дозволу зверху (Міністерство внутрішніх справ) прошу пана міністра дозволу, щоб негромадяни Угорщини, які не мають ні хат, ні за що жити і тому є неблагодійними елементами, за кілька днів були вивезені з цих територій.

Будапешт, 16 липня 1941 року.

(Отримано з Державного архіву Угорщини.
Секція К 149-1941-6-12103)***.

* Територія нинішнього Виноградівського, Хустського та Іршавського районів Закарпатської області.

** Територія нинішнього Ужгородського, Перечинського та Великоберезнянського районів Закарпатської області.

*** Ромське питання в Угорщині в документах (1422-1985). — Будапешт: Вид-во «Кошут», 1986. — С. 202-204.

**Указ Віце-губернатора комітату Весмприм по
справі охорони громадської безпеки та облави
циган**

Головним районним повітовим (старостам)

На основі третьої статті указу за номером 257000 від 1928 року (дивіться вісник від 1928 року, випуск на 677 ст.) Угорського королівського міністра Внутрішніх Справ по виявленню бродячих циган та їм подібних підозрілих осіб, по наведенню необхідних відомостей про цих людей, і в разі виявленої мотивації затримати і представити їх перед районним повітовим, і відповідно з усіх районів потім на територію комітату. В суботу о 6 годині ранку 23 травня 1942 року відповідно до цього указу даю дозвіл на облаву.

З метою сприяння, відносно цього указу, угорській королівській поліції віддаю вестпримське угорське королівське жандармське управління, вестпримське і папське поліцейське управління, і повідомити всіх сусідніх комітатських віце-губернаторів.

Прошу головного повітового дати розпорядження про присутність компетентного підлеглого службовця під час прийому доставлених осіб, щоб негайно виконати указ згідно постанови.

Під час суворо секретного розпорядження прошу Вас, пане головний повітовий, посприяти, щоб всі місцеві муніципалітети, на Вашій підвідомчій території, підтримували органи громадської безпеки під час облави.

Пане головний повітовий, наказую, щоб виявленими бродяжними циганами і іншими підозрілими особами, розпоряджались згідно вище названого указу Міністра Внутрішніх Справ.

Про результати облави повідомити у формі рапорту через 15 днів.

Веспрім, 12 травня 1942 року.

Віце-губернатор

**Указ на облаву циган в комітаті Зала
1943 рік**

*Віце-губернатор комітату Зала
19563 число
1943 рік*

Зміст: Охорона громадської безпеки і облава циган

Постанова

На основі указу № 257000 від 1928 року угорського королівства Внутрішніх Справ, на території комітату Зала охорону громадської безпеки і облаву циган вимагаю влаштувати таким чином:

У районах Нижнелендвої, Ленті, Нової, Золоегерсеги, в тому числі Велотінці, які підлягають вашій відомчій території повітового розпорядження, почати облаву циган о 7 годині ранку в четвер, 27 травня 1943 року.

На територіях районів Чакторньої, Летенеї, Нодьконішо і Перлоки розпочати в суботу о 7 годині ранку, 28 травня 1943 року.

На територіях районів Балатонфюреді, Кестгелі, Шемечі, Тополцої, Золосентгроті, Почої розпочати облаву ранком о 7 годині, 27 травня в суботу, 1943 року.

Наявну постанову і необхідні розпорядження довожу до відома командуючим угорської королівської жандармерії і керівникам угорських королівських поліцейських управлінь, комітатів Нодьконіж, Золоегерсег, мерам і губернаторам цих міст, віддаю 9-ту Легку Дивізію, комендатури допризовників міста Нодьконіжо для підтримки облави, а також повідомимо віце-губернаторів міст Ваш, Вестприм, Шомодь.

Закликаю декілька районних повітових в день облави залишатися на своїх робочих місцях до 8 години вечора для прийому доставлених осіб. (Обідню перерву дотримати для службовців).

Головні повітові повинні зв'язатися з командуючими районних організацій допризовників, що на основі цього Указу 9-ту Легку Дивізію допризовників підняти по тривозі, визначеної старшим контингентом допризовників і підтримати підвідомчі жандармські гарнізони.

Золоегерсек, 18 травня 1943 року

Віце-губернатор

**Указ урядового комісара південної зони воєнних дій
по питанню посиленого контролю бродячих циган**

1944

*Урядовий комісар південної зони воєнних дій 147/
комісії південної зони воєнних дій, 1944*

**Посилені заходи щодо бродячих циган
м. Сомботгель**

Віце-губернаторе!

На основі повідомлення угорського королівського жандармського управління №4 міста Пич із задіяних на роботу циган, і в тому числі задіяних на роботу через королівські суди, більшість втекла, і залишені ними родини, в тому числі і тих, що втекли, стали небезпечними для громадськості. Останнім часом цигани скоїли ряд злочинів, деякі з них вступили у лави озброєних бандитів і своєю поведінкою можуть скласти видимість, ніби відносяться до партизанських загонів.

Для забезпечення охорони майна і особистості на основі указу 1500 від 1944 року про посилений контроль циган параграф 7 статті 4, що стосується південної зони воєнних дій, наказую:

1. Цигани не мають права залишати своє постійне місце проживання.
2. Всі бургомістри повинні повідомити їх про цей указ.
3. При проханні на виїзд цигани можуть отримати у повітового дозвіл, якщо причини виїзду мотивовані. У дозволі вказати коли і звідки виїхав, куди намірений їхати. Прибувши на нове місце проживання, показавши дозвіл керуючим територіями, бургомістр (повітовий) повинен відіслати цей дозвіл на старе місце проживання.

4. Кожний циган, який покине своє місце проживання без дозволу бургомістра, рахуватиметься як порушник закону і на основі вище вказаного указу буде покараний і можливо ув'язнений.

Прошу віце-губернатора негайно вжити всіх заходів для дотримання мого чинного указу у південній зоні воєнних дій.

Я ознайомив з наказом всіх комітатських жандармських управлінь і деяких особисто ознайомив з цим указом.

Пич, 16 жовтня 1944 року

*Указ головного комісара
Південної зони воєнних дій
передав: Молнар Дьордь,
командуючий 4-ою Королівською Армією*

Документи про масові розправи з ромами на території Житомирщини, підготовлені членами урядової комісії

А К Т

Судебно-медичної експертизи,

1944 года февраля 12-13 дня. Комиссия судебно-медицинских экспертов, под председательством профессора Бороного В.Д., членов врачей - Отоднца В.Г., Искра С.Ф., Скальского М.К. в присутствии уполномоченного Чрезвычайной Государственной Комиссии - кандидата юридических наук Мельникова Д.Г., ответственного секретаря Житомирской Комиссии содействия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков Харченко К.С. и члена комиссии связистки С.Бородова Тьолькевича на основании поручения Житомирской областной комиссии содействия производству экспертизы трупов- жертв немецко-фашистских оккупантов и их пособников.

На запад от погоста шоссе Житомир- Новоград-Болынок на 9 километров поселенного в 200 метрах в лесу обнаружено 28 могил и 2 не закрытых ямы. При раскопках 28 могил во всех обнаружены человеческие трупы разных полов и возрастов.

В могиле № 2 размером 5 x 0 x 2,7 метра найдены трупы без одежды. В могиле № 4 обнаружены трупы, одетые как в гражданскую, так и военную одежду. В этой могиле среди трупов обнаружено труп женщины в возрасте от 35-40 лет, на левой руке покойной оказалась белая повязка с красным крестом.

В южной части незакрытой ямы размером 30 x 2 x 2,5 метр. найдено 4 трупа довольно свежих. Из них три трупа мужчин и один женский. Все они лежали лицом вниз, руки оказались связанными назад. В одежде одного трупа мужчины обнаружены документы на имя Вячеслава Т.И. рождения 1894 года.

Всего в 29 могилах обнаружено 14,170 человеческих трупов. На всех трупах наблюдаются следы огнестрельных повреждений. Руки у большинства трупов оказались связанными назад проволокой или ремнем.

По степени разложения трупоов и характеру изменений в них, а также по состоянию одежды можно предположить, что трупы захоронены в разное время действителности от двух до трех месяцев, т.е. начиная с 1942 года и кончат последними месяцами 1943 года.

Председатель комиссии
судебно-медицинских экспертов /подпись/

Члены /подпись/

Исполнительная /подпись/

Верно:

W 583
18/11-46a

Генерал
0/8/000 001 181
001 001 181
12-12-46

Председателю Государственной Комиссии [2]
по установлению и расследованию зверских уби-
жений немецко-фашистскими захватчиками и их сооб-
щниками по г. Штутгарту и Ахтальской области.

От Сотрудника Комиссии по расследованию
Зверских убийств лейтенанта милиции
Михайлова.

Закладная.

1. Докончу, что лично произведено расследование
о зверских расстрелах военнопленных Советских Красноар-
мейцев и командиров немецкими оккупантами
в р-не г. Богуня. Установлено, что в Богунях
где были ранние Советские военные лагеря, с 1941
года сюда немецкие оккупанты в 1941 году немецкие
захватчики здесь устроили лагерь для Советской военной
пленной, куда ставились немецкими оккупантами
трупы военнопленных Советских солдат и офице-
ров.

2. Немецко-фашистские оккупанты построили заго-
ном Богуня в лесу сплошное кладбище
на одном из холмов леса, метрах в 100-300
от Новогородского шоссе, где зверски расстре-
ляны Советские военнопленные красноармейцы,
политработники и командиры.

Здесь офи. оккупантами зверски расстреляны
ваши и ни в чем не виновные советские граждане
мурманского и тунского пола, в том числе стариков
и несовершеннолетних детей.

Немецкие оккупанты - варвары здесь же
расстреляли цыган и детей взятых из детского
приюта - г. Ниттомира

3. В лесу западнее Бочурия, где были вырыты
ямы для советских военнопленных и советских
граждан. Много найдено 32 ямы общей, размером
метра 20 длины и ширины 3 м. Таким образом
можно полагать, что здесь убито множество
или тысяча людей (советских).

4. По показаниям свидетелей Таврич Лиды Леон-
совны 1925 год рождения жител. м. Бочурия
и Таврич Прохора Васильевича 1900 год. рождения жител.
м. Бочурия, которые подтверждают, что они лично видели,
как немцы-варвары расстреливали советских
комиссаров и партизан и могут указать яму где
расстреляно советских комиссаров.

Цукане и дети из Житомирского прихода, по показаниям этих свидетелей установлено, что немские барбары, когда производили расстрелы Советских военнопленных и Советских граждан, то обязательно развешивали марало, а детей увозили с собой.

Татьяна Марк Завилова, что она весной 1942 г. ходила в лес по дрова в своем подручье и видела, как немские оккупанты привели на машине Советских гр-н.

Они с подручьем стояли в кусты и стали наблюдать что будут делать немские барбары с привезенными в лес Советскими гражданами. Немские барбары выехали из машины людей, где были старики и женщины с детьми. Их всех привели к колоде и стали расстреливать.

Одна молодая девушка на вид лет 15 была тяжело ранена, как только раздался выстрел, тогда немские палачи набежали на девушку и стали избивать ее резиновыми палками, а затем один из палачей вынул револьвер и застрелил ее в голову, после чего быстро разбежался, а пачка дровишек вез.

Я полагаю бы, что вся комиссия по расследованию вбитых злодеяний на Житомирской области вместе с гр-н Бочушиной, рассмотрит дело немецкой Советских людей немско-фашистскими захватчиками и после того примут участие к раскопкам.

Б/чч, Сторожинская комиссия по расследованию злодеяний
М.д. Митчант Михайлов.

А К Т

Историей составлен о том, что БЮ "Поиск" Витебского областного союза ветеранов афганской войны проведены работы по обследованию мест массовых расстрелов граждан в годы Великой Отечественной войны в лесу северо-западнее центра г. Витебска - Богунин.

При обследовании установлены два места расстрелов.
(Списания 1-го места не приводятся, т.к. находится в 60 квартале леса).

Второе место находится в 200м к западу от воево Витебск-Нов.-Валинкой в 20 метрах от тыльной стороны ограды Дома малютки и школы-интерната №4.

По повязанию свидетеля Якубовича Владимира Ивановича, 1931г.р., проживающего по адресу г. Витебск, 5-й Лесной переулок, 13, здесь в 1942-43гг. военнопленными были вырыты множество огромных ям, над которыми немцы проводили расстрелы, как военнослужащих, так и мирного населения, среди которых были и дети и цыгане. Сразу же после освобождения Витебска цыгане своих родственников забрали и захоронили на кладбище.

В результате поисковых работ на данной территории на сегодняшний день установлено 15 могил и 2 разрытые ямы. Часть захоронений (по словам свидетеля) находится под Домом малютки. В 1995 г. одиночные останки найдены на территории школы-интерната №4.

Большая часть обнаруженных могил имеет размеры в длину до 5-10ти метров при ширине до 3,5 м. Одна из могил имеет длину около 25м. Глубина залегания останков в среднем до 1,3м.

При изучении документов Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков в ште от 12-13.08.64г. (ВУГА, фонд 2836, л. 11, стр. 8) установлено, что данная комиссия обнаружила здесь 28 могил и 2 незакрытые ямы, в которых были человеческие трупы разных полов и возрастов, одетые как в гражданскую, так и военную адеду. Всего здесь расстреляно 14110 чел.

Председатель БЮ "Поиск"

П. Шульковский

Юлия Берн

30.05.2000

Список ромів, які уцілили від розправ

Житомирське обласне представництво Українського національного фонду "Власморозуміння і примирення"

Адреса: 10005 м. Житомир
вул. Черняківського, 105 к. 109

тел. 24-08-14

№ 26 від 11.04.2000 р.

Голові військово-протоісторико-об'єднання "Гайдук"

Шутовському П. П.

Ваночний Павло Павлович !

На устній листі надію список осіб цивільної (ромівської) незгодності зов в роки Великої Вітчизняної війни зазнали нацистських переслідувань і в даний час проживають в м.Новоград - Волинський та м.Коростень.

м. Новоград - Волинський :

1. Адамчак Анцетій Іванович (вул. 50 років Жовтня, 79),
2. Гавриленко Любов Іванівна (пер. Шейна, 2),
3. Грижков Іван Семенович (вул. Балотроходна, 32),
4. Казанський Василь Дорофійович (вул. Анжуївана, 8),
5. Константинович Галина Володимирівна (вул. 50 років Жовтня, 79),
6. Мірошник Галина Прокопівна (вул. Радикова, 91),
7. Мірошник Іван Петрович (вул. Радикова, 91),
8. Мельничук Валентина Михайлівна (вул. Чомерська, 2),
9. Сидуленко Ніна Михайлівна (вул. Крушельної, 7),
10. Сердюченко Софія Іванівна (вул. 50 років Жовтня, 61),
11. Сорочинська Броніслава Іванівна (вул. Анжуївана, 8),
12. Сорочинська Галина Володимирівна (вул. Нособудов, 11),
13. Станю Галина Степанівна (вул. Льва, 7),
14. Степанчук Олександр Прокопович (вул. Балотроходна, 32)

м. Коростень :

15. Борова Ольга Михайлівна (вул. Полякова, 3);
16. Вербицька Гена Григорівна (вул. Тельмана, 21);
17. Вербицький Іван Григорович (вул. Тельмана, 21);
18. Волошин Іван Омелянович (вул. О. Кошового, 32);
19. Горбунцова Катерина Йосипівна (вул. Табуканшвілі, 3, кв. 12);
20. Григориченко Любов Герасимівна (вул. Сверлова, 89, кв. 1);
21. Грищенко Юхим Гердійович (вул. О. Кошового, 8);
22. Каченюк Натія Йосипівна (вул. Табуканшвілі, 3, кв. 12);
23. Козаченко Катерина Герасимівна (вул. К. Лібкнехта, 124);
24. Корсун Михайло Олександрович (вул. Ж. Кудякова, 6а);
25. Корсун Олександра Даниїлина (вул. Ж. Кудякова, 6а);
26. Корсун Тамара Михайлівна (вул. С. Ванцетті, 76, кв. 4);
27. Марковський Іван Михайлович (вул. Космонавтів, 42);
28. Марковська Сидорія Григорівна (вул. Космонавтів, 42);
29. Марковська Катерина Сергіївна (вул. Жовтнева, 65);
30. Марковська Неоніла Михайлівна (вул. Турганова, 30);
31. Марковський Михайло Степанович (вул. О. Кошового, 3);
32. Марковський Яків Володимирович (вул. Жовтнева, 65);
33. Мирей Ганна Михайлівна (вул. Козаченко, 2);
34. Осипов Дем'ян Григорович (вул. Цюлковського, 11);
35. Пенчик Галина Федорівна (вул. К. Лібкнехта, 82, кв. 1);
36. Щербакон Райса Федорівна (вул. С. Ванцетті, 76, кв. 11).

Глава Житомирського обласного представництва
УНФ "Відновлення і примирення"

С. Марушак

С. Марушак

Архівна довідка про те, що розстріли ромів проводилися на всій окупованій фашистами території

С Д Р А В К А

о массовом истреблении советских граждан - цыган немецкими захватчиками в дер. Александровское, расположенной в 5-ти км. от города Смоленск.

9-го октября 1943 года от 9-ти граждан дер. Александровское в Государственную Чрезвычайную Комиссию по расследованию злодеяний, совершенных немецкими оккупантами, поступило заявление о том, что 24 апреля 1942 года в дер. Александровское карательным отрядом гестапо, прибывшим из гор. Смоленска, было зверски расстреляно около 180 человек цыган.

В целях проверки этого заявления было проведено расследование, допросом 10 свидетелей установлено следующее:

23-го апреля 1942 года перед вечером из гор. Смоленска в дер. Александровское прибыли 2 немецких офицера и явившись к старосте предложили ему составить семейный список жителей дерев. национального цыганского колхоза "Сталинская Конституция" с подразделением на русских и цыган с включением в него всех мужчин, женщин, стариков и детей.

24-го апреля в 5 часов утра прибывшим из г. Смоленска карательным отрядом "СС" в количестве до 400 человек, возглавлявшимся группой офицеров, дер. Александровская была оцеплена, потом гестаповцы обошли все дома и всех жителей деревни как русских, так и цыган выгнали полурасдетыми из домов и погнали на площадь к озеру.

Немецкий офицер, владевший русским языком, достал из кармана список жителей деревни, взятый им у старосты деревни, и стал из толпы вызывать граждан, сортируя их на русских и цыган. После сортировки, русские были отправлены домой, а цыгане оставлены под усиленной охраной.

Потом офицер из оставшейся толпы выделил физически крепких мужчин, им выдав лопаты и в 400-метрах от деревни предло-

или вырвать две ямы.

Когда немцы были отправлены жить ямы, туда же немцы потакали женщин, детей и стариков, забывая их прикладами, палками и плетками.

Перед расстрелом осужденные были подвергнуты осмотру, женщины и мужчины раздевали и все, кто имел смуглую кожу, был расстрелян.

Расстрел был осуществлен так: вначале расстреляли детей, грудных детей живыми бросали в ямы, потом расстреляли женщин. Отдельные матери, не выдерживая такого ужаса, сами бросались в яму.

Трупы расстрелянных закопали мужьями, потом они сами были расстреляны и немцами закопаны во вторую яму.

Всю лучшую одежду расстрелянных, а также различные ценности, немцы увезли с собой в Смоленск.

Всего было расстреляно 176 человек. Из этого количества 143 чел. установлено: 62 женщины, 29 мужчин и 52 детей, 33 не установлены за отсутствием посемейных книг.

"24-го апреля 1942 г. утром в 5 часов, когда мы еще спали к нам в дом грубо застучали в окна так, что разбился оконный стекло. Когда мы открыли дверь то немцы - рядовые солдаты ворвались в дом и стали выгонять нас на улицу, не давая даже одеться и нам пришлось выбежать на улицу в чем попало. Некоторые из детей пугая, тогда немцы забивали их чем попадало, были прикладами, палками, хлестали плетками. Я была избита так, что все тело и голова были в синяках, мой четырехлетний ребенок был весь избит палками и прикладом".

(На показаниях свид. БАЗАРОВОЙ Марии Петровны от 10.Х.1943 г.)

"Расстрел производился одним немецким солдатом из самолета. Сначала расстреливали перед матерью ее детей в возрасте 10-12 лет, а затем вырывали у матери грудных детей и живыми бросали их в яму и только после этого расстреливали матерей.

Я сама вырвалась как в яму бросили живую большую старушку ЛЕОНОВИЧ, которая не могла сама двигаться и еенесли на руках ее дочери, завернув в одеяло.

Четырнадцатилетняя дочка колхозника АРСЕНТЬЕВА Давида - Пура бросилась в яму живая, ее мать АРСЕНТЬЕВА Екатерина стояла у ямы с двухлетней дочкой на руках. Немец расстрелял Екатерину из пистолета, а ребенок из рук расстрелянной матери упал в яму живым. Другого ребенка немец вырвал из рук цыганки БСРОВОЙ Ульяны и живым бросил его в яму".

(Из показаний свид. ПРИЛОВОЙ Лидии Никитичны от 10.X.1943 года).

"Когда подошли к яме, то всех детей бросали живыми в яму, за детьми живыми бросались некоторые матери, остальных расстреляли и бросили наверх живых детей и женщин.

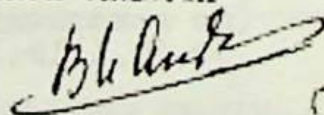
Зарывать расстрелянных заставили мужчин-цыган, которые рыли яму. После того как зарыли женщин и детей, немецкий офицер приказал тем же мужчинам, которые зарывали, рядом рыть вторую яму. После того как вырыли яму, немец развел мужчин, которые рыли яму, расстрелял их и бросил в яму".

(Из показаний свид. ЛЕОНОВИЧ Надежды Петровны от 10.X.1943 г.).

"В сарае, где раздевали осужденных к расстрелу, стоял стол с закусками и выпивкой, во время расстрела немецкие офицеры поочередно подходили к столу, выпивали и закусьвали".

(Из показаний свид. ЕМИНОВА Ивана Ивановича от 11.X.1943 г.).

НАЧАЛЬНИК ОПЕРОТДЕЛА УМВД СМОЛЕНСКОЙ ОБЛАСТИ
Майор госбезопасности

(СЫЧОВ)

21 октября 1943 года

Довідка про відсутність інформації щодо ромів Закарпаття,
які перебували на примусових роботах

ФЕДЕРАЛЬНАЯ
АРХИВНАЯ СЛУЖБА РОССИИ

Российский государственный
военный архив

РГВА

125212, Москва, ул. Адмирала Макарова, 29
Телефон: 159-8091, факс: 159-2091, 159-8524

26.11.01 № 877

На № 77 от 08.10.01г.

88015, Украина, Ужгород,

ул.Тельман, 1/48а

Председателю общества

"Романи Яг"

А.Е.Адам

Редактору газеты "Романи Яг"

Е.Н.Навроцкой

В Российской государственном военном архиве списков ромов, вывезенных из Закарпатской области Украины на принудительные работы в Германию и другие страны не обнаружено.

В архиве имеется общесправочная алфавитная картотека, содержащая сведения о гражданах СССР, находившихся на принудительных работах в фашистской Германии в период Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г., однако во многих случаях нет сведений об их местонахождении, прежнем, довоенном, месте проживания.

При необходимости архив может исполнить Ваши запросы на конкретных лиц. Указать: фамилию, имя, отчество, дату и место рождения.

Заместитель директора архива

В.И.Короткев

Довідка про участь у бойових діях ромів Закарпаття у складі Червоної Армії

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ АРХИВ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**

№ 44 МВН 2003 г.

№ 609086

142186, г. Пенза, Пензенская обл.

[Stamp]

руководителя штаба "Бригада
"Ром"

С.З. Комитета нижегородского
областного р-на Закарпатской
обл.

Архивная справка

По документам учета безвозвратных потерь соединений в составе Советской Армии установлено, что ридован Галдэбица Йосиф Іванович,
1945 г.р., уроженец Закарпатской обл., Севлазского р-на,
с.Бнок, место проживания не указано, пропал без вести в
марте 1945 г.

Отец-полковник Іван Іванович проживал по месту рождения
учтенного.

Учет в 1947 г. по материалу Севлазского губ. так как
сведений о его судьбе из в/ч не поступало.

В какой воинской части проходил службу, где и при каких обстоятельствах пропал без вести,
сведений в документах нет.

Основание: ЦАМО, документ № 609086 1947 г.

Примечание: фамилия учтенного - так в документе.

Сложившая обстановка на фронтах Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. не позволила
точно установить судьбу некоторых военнослужащих, поэтому они были учтены пропавшими
без вести.

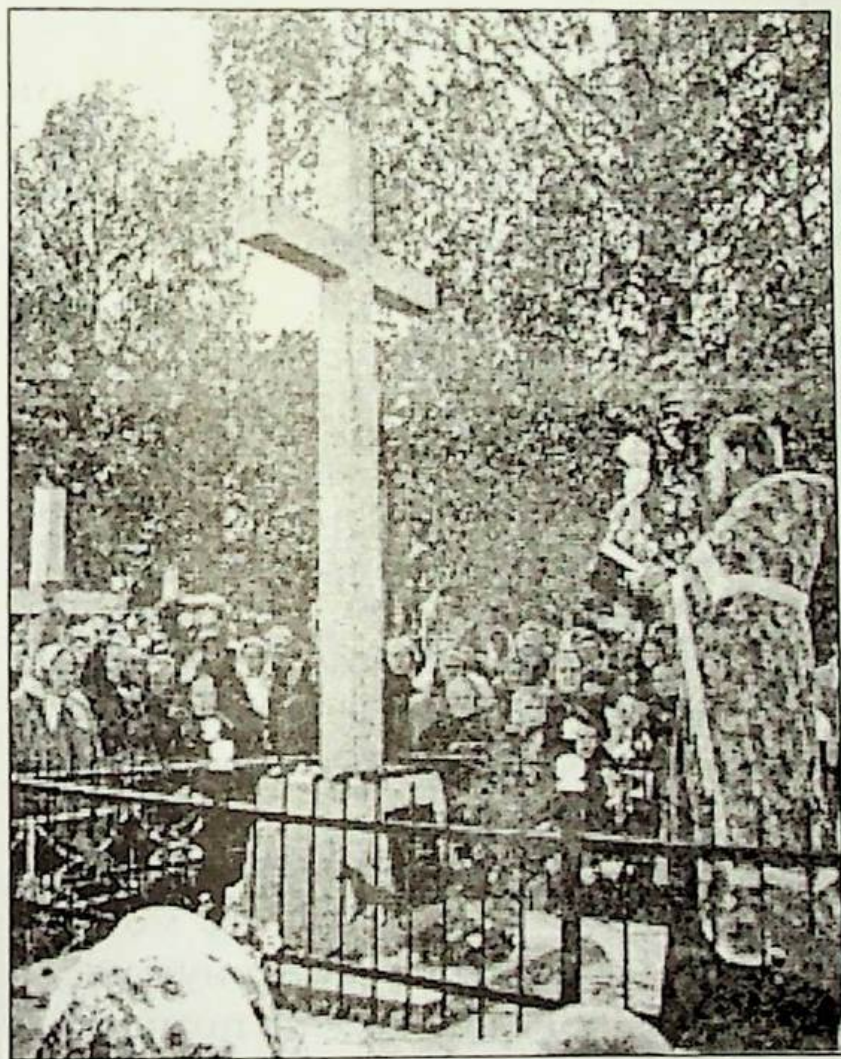

Исполнитель

609086 08

[Handwritten signature]

Табір пішов у небо...

Днями у селі Видерта відбулося урочисте відкриття обеліска-пам'ятника останнього притулку ромів, які були позвірячому закатовані фашистами на околиці цього населеного пункту у 1943 році.

Влітку 1944-го з верхів німецького командування надійшов наказ – знищити всіх ромів у концтаборах. Віддав його рейхсфюрер СС Гімmlер. Не минуло і місяця, як в Аушвіц-

Біркенау мученицькою смертю загинули 4 тисячі представників гонимої фашистами ромської національності. У період з 1942 по 1944 рік у нас, на Волині, було знищено близько 90% ромів, що проживали чи перебували тут. На жаль, не оминула ця трагедія і наш район.

Видерта... За примхою долі це поліське село стало свідком нещадної, нелюдської розправи фашистів над мирною общиною ромського населення. Старожили ще й досі пам'ятають звірства, які вчинили загарбники над беззахисними людьми. Розповідають, що ромський табір спокійно кочував від села до

села. Займалися роми ковальською справою, ремонтували вози та й взагалі добре уживалися з місцевим населенням. Ніхто й не сподівався, що той день стане кривавою сторінкою історії Видерти, назавжди викреслить людські долі зі скрижалів життя. Звичайній, пересічній людині важко зрозуміти мотиви, які спонукали людей з такою ж червоною кров'ю, як у інших, пролити таку ж кров мирного населення. Сьогодні майже неможливо віднайти ні виконавців, ні, тим більше, тих, хто віддав такий звірський (інакше його назвати неможливо) наказ.

Видерта... Тут було вбито 50–60 чоловік (за одними свідченнями) чи близько п'ятсот (за іншими). Люди пам'ятають, як бігли роми по дорозі назустріч кулям. Кажуть, що місцеві жителі зі сльозами на очах зустрічали кочових ромів і говорили: "Ідіть, подивіться, скільки там ваших побито". Земля, розповідають, ворушилася над їхніми тілами, а кров пробивала в ґрунті рівчаки.

Ніхто не знає достеменно, скільки полягло людей під час розправи. Відомо лиш, що живими лишилося лише 6 дітей, яких врятували українські й польські родини. Всього шестеро від великого табору.

Не хочеться ятрити пам'ять тих, котрі живуть і пам'ятають про це й донині, чиї душі й досі не можуть оговтатися від пережитого. Навіщо? Однак минув час, і людство переосмислило свої вчинки, скоєні помилки і намагається виправити їх. І наш священний обов'язок вшанувати пам'ять тих, хто загинув смертю мученика. Безневинного.

Видерта... На початку жовтня в цьому селі відбулося урочисте відкриття пам'ятника – мармурового хреста з написом "Пам'ять. Скорбота. Примирення" – загиблим у 1943 році ромам. Його споруджено завдяки організаційним заходам райдержадміністрації. На урочистості приїхали голова Волинської громадської асоціації циган "Терне рома" Сергій Григориченко, який був ініціатором створення цього пам'ятника, віце-консул Генерального консульства Республіки

Польща у Волинській області Анджей Дрозд, начальник відділу у справах національних меншин облдержадміністрації Олександр Кравчук, заступники голови райдержадміністрації Валерій Должко та Іван Шевчук, заступник голови районної ради Валерій Рюмін.

На церемонії відкриття пам'ятника виступили живі свідки цієї трагедії – ромки Ольга Бузна та Анастасія Гученко. Сільський священник отець Анатолій висвятив пам'ятник, до підніжжя якого від гостей і селян лягли живі квіти.

*Богдан Пташник,
с. Видерта Волинської обл.*

(Романі Яг. — 2004. — 27 листоп.)

Увіковічення пам'яті

Виступає Яків Осипович Маніович, почесний громадянин Одеси, стараннями якого і за кошти якого був створений Меморіальний комплекс жертвам Голокосту

15–16 жовтня Одеса відзначила 65-ту річницю завершення героїчної оборони міста. Урочистості до цієї дати включали чимало різноманітних заходів, утім, один із них став, без сумніву, винятковим: був відкритий реконструйований Меморіальний комплекс жертвам Голокосту.

Річ у тім, що 15 жовтня 1941 року до Одеси ввійшли окупанти, а вже 23 перші одеські євреї стали на «шлях смерті». Так назвали згодом шлях, яким румунські та німецькі нацисти відправляли мешканців Одеси до колоній і концтаборів – Березівського, Доманівського, Богданівського. Переважна більшість людей з майже 250 тисяч, які пройшли цим шляхом, належала до єврейського народу, але разом із ними йшли та гинули сотні й тисячі ромів. На жаль, ми не знаємо точно, скільки ромів пройшли «шляхом смерті», скільки дійшли до місць ув'язнення, скільки залишилися там назавжди...

Минулого року фахівці нашої організації та Одеського інституту етнічних досліджень почали розбирати архівні документи часів румунської окупації, але були змушені перервати цю копітку роботу, оскільки будівлю держархіву Одеської області розпочали капітально ремонтувати, і доступ до документів був припинений. Втім факт, що ромів з Одеси

та околиць відправляли «шляхом смерті», зокрема до Доманівського табору, є незаперечним. Його підтверджують кілька людей, яким пощастило вижити й які добре пам'ятають події тих днів. Аркадій Хасін, колишній в'язень Доманівського табору, написав про це книгу, одну з глав якої «Циганський барак» ми видали цього року окремою брошурою.

Ромські дошки в Меморіальному комплексі в м. Одесі

... Яків Маніович теж пройшов «шляхом сметрі», теж пізнав усі «радощі» концтабору... Доля милувала його: вижив, воював, згодом виучився на юриста, став почесним громадянином Одеси. Вже багато років він живе в Ізраїлі та десятки років веде величезну роботу з увіковічнення пам'яті жертв нацистського геноциду. Саме його зусиллями в нашому місті був створений Меморіальний комплекс жертвам Голокосту. У квітні цього року, коли Яків Осипович вкотре приїхав до Одеси на свято визволення міста, ми мали з ним зустріч, під час якої він висловив певною мірою неочікувану для нас пропозицію. Суть її полягала у тому, щоб у Меморіальному комплексі встановити й пам'ятник загиблим ромам. Зрозуміло, від такої пропозиції відмовитися було б гріх, тим більше, що ми й самі давно мріяли про подібне.

Та не так склалося, як гадалося: «вписати» пам'ятник до вже існуючих конструкцій було важко з архітектурної точки зору, були й організаційні труднощі. Тому зупинилися на простішому варіанті: прикріпити до пам'ятної стели дві меморіальні дошки – ромською та російською мовами. І ось, 16 жовтня, відбулася ця важлива для історії нашого народу подія: під час загальноміського мітингу з приводу вшанування пам'яті жертв нацизму в Меморіальному комплексі були урочисто відкриті ромські дошки.

*Микола Долоков,
м. Одеса.*

Експозиція документів про експерименти
з психотропними речовинами над ромами
(Німеччина)

Тема Параймосу широко відома в Західній Європі, тоді як в Україні у державних музеях ще не було жодної експозиції документів про винищення ромів під час війни.

Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів

За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расову політику стосовно євреїв і окупованих країн і співали у концтаборах близько 500 тисяч ромів. Чимало їх було знищено у таборях примусової праці, місцях концентрації, в ході каральних операцій. Найбільших жертв зазнали ромів, які проживали у місті Кієві, на території нинішньої Автономної Республіки Крим і Закарпатської області, у Вінницькій, Одеській, Сумській, Черкаській та інших областях України.

Враховуючи велику масштаби і неопорний суцільний наслідок голокосту ромів, в суцільно правдиве сучасне становище в місцях компактного проживання, Верховна Рада України постановляє:

1. Відзначати, починаючи з 2004 року, на державному рівні Міжнародний день голокосту ромів, коли гітлерівські фашисти виступили у концтаборі Аушвіц-Біркенау «квітневським цим» (2 серпня 1944 року).

2. Доручити Кабінету Міністрів України разом з відповідними місцевими органами виконавчої влади здійснити з відповідної згодою, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівської стінової політики у роки Великої Вітчизняної війни, на уцінен-

ня пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих, розв'язання національно-економічних і соціокультурних проблем ромських громад України.

3. Комітетом Верховної Ради України за участю відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в установленому порядку жити клопотати про проведення презентацій про вшанування жертв ромського голокосту та членів їхніх сімей до кола осіб, які постраждали у роки Другої світової війни і у зв'язку з цим повинні мати право на компенсацію.

4. Рекомендувати Державному комітету України у справах національностей та міграції надати допомогу національно-культурним товариствам у міжнародних контактах, зокрема до Міжнародного дня голокосту ромів, закриваючи 60-річчя голокосту ромів України.

5. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.

Голова Верховної Ради України
В. ЛИТВИН.

м. Київ, 8 жовтня 2004 року № 2085-IV.

На виконання доручення Верховної Ради України публікуємо підсумки голосування по фракціях Постанова про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів:

за — 226, проти — 0, утрималось — 0, не голосували — 28, рішення прийнято

Фракція «Наша Україна»
Кількість депутатів — 100
за — 96
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 3
відсутні — 1

Фракція «Регіони України»
Кількість депутатів — 54
за — 0
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0
відсутні — 54

Фракція комуністів
Кількість депутатів — 59
за — 56
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 1
відсутні — 2

Фракція Соціал-демократичної партії (о)
Кількість депутатів — 40
за — 0
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0
відсутні — 40

Фракція політичної партії «Трудова Україна»
Кількість депутатів — 30
за — 0
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0

відсутні — 30
Фракція Народної аграрної партії України
Кількість депутатів — 20
за — 14
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 6
відсутні — 0

Фракція Соціалістичної партії України
Кількість депутатів — 20
за — 20
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0
відсутні — 0

Фракція Блоку Юлії Тимошенко
Кількість депутатів — 19
за — 16
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 3
відсутні — 0

Група «Союз»
Кількість депутатів — 18
за — 0
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0
відсутні — 18

Фракція партії «Єдина Україна»
Кількість депутатів — 15
за — 0

проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 2
відсутні — 14
Група «Центр»
Кількість депутатів — 16
за — 0
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0
відсутні — 16

Фракція НДП та ППЛУ
Кількість депутатів — 16
за — 14
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 0
відсутні — 2

Група «Демократичні ініціативи»
Кількість депутатів — 14
за — 1
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 12
відсутні — 1

Позафракційні
Кількість депутатів — 18
за — 9
проти — 0
утрималось — 0
не голосували — 1
відсутні — 8

День, вписаний у вічність

Аушвіц, Біркенау, Освенцім, Трєблінка, Терезін... Лише за однієї назви здригається серце. Газові камери, печі... Сьогодні лише приблизно можна назвати кількамільйонну цифру замучених у таборах смерті, застрелених, підірваних на мінах.

Пекло влаштували нацисти зі своїм приходом у Німеччині до влади. Гітлер планував знищити ромський народ. Було вироблено і механізм геноциду. Повсюдно ширилися чутки, що роми, як і євреї, визнані фашистською ідеологією загрозою чистоти рас. Створилися спеціальні групи СС, які буквально полювали на ромів. Підсумком цієї людиноненависницької політики була загибель під час Другої світової війни мільйонів ромів, стерилізація багатьох молодих людей.

Ромський Голокост ще потребує прискіпливого дослідження істориками, працівниками архівів, врешті, всіма людьми, у тому числі і молоддю, яка мусить пам'ятати і не сміє забути про цю сторінку.

Ось лише деякі моменти з хронології ромського Голокосту.

1939 рік. Ромів із усієї Німеччини і Австрії збирають і відправляють у с. Лахенбах, що розташоване за 5 км від м. Шопронь. Туди ж доставляють і ромів з угорських земель. Близько 1 тис. ромів утримуються у цьому таборі. Потім їх відправляють у Польщу у м. Лодзь, де неподалік знаходився концтабір Аушвіц. Роми отримували чотиризначний номер, який починався з цифри 6 або 7.

1 серпня 1940 р. Створено окремий реєстраційний центр для ромів. Започаткована практика збору відбитків пальців. (До речі, через майже 64 роки цю практику жандармського управління у відділі пошуків взяли на озброєння і сучасні міліціанти. Питається, з якою метою здійснюється це приниження? – Авт.).

Гірко констатували, що того, 1940 року, за 9 місяців було знято відбитки пальців чи не у 3-х тисяч ромів.

18 липня 1941 року. Вихід указу про заборону змішаних шлюбів – угорців з ромами. Однак верхня палата парламенту виступила проти.

1942 рік. В Угорщині (місто Естергом) видано указ про створення поселення для ромів. Варто сказати, що катівнею для багатьох ромів стали Німеччина, Польща, Данія, Франція, Угорщина. Ромську проблему почали розглядати і вирішувати як і єврейську. Були створені табори примусової праці, інші форми знущання.

У 1944 році значну частину ромів направляють у концентраційні табори та табори для інтернованих. Тут було влаштовано справжнє пекло для ромів. Ті, хто не міг працювати, не отримували продуктових карток, знищувались на місці. Під час облав ромів, мов яку звірину, ловили, били, катували, розстрілювали на місці.

Звичайно, у короткій статті з нагоди цієї трагічної дати не розкажеш усього про пережите народом.

А дата – 2 серпня, це дата-символ. 60 років тому, напередодні визволення в'язнів концтабору Аушвіц, нелюди, замітаючи свої ганебні сліди, знищують останніх ромів. Ешелон, що прибув, прямо відправили у газові камери.

Нещодавно, у ряді мас-медійних видань опубліковано прохання до школярів старших класів, молоді, студентів знаходити живих свідків ромського Голокосту і записувати їх свідчення. А живих у кожному районі, області України залишилося не так і багато. Бо час невблаганний. Ці свідчення – цінність для історії, для живущих і сущих поколінь.

Ми, автори цього матеріалу, в себе на Закарпатті записали до півтисячі таких свідчень, які у перспективі мають скласти книгу "Білий камінь з чорної катівні". У газетному варіанті вона вже опублікована.

Для читачів скажемо і таке: з-під нашого пера вийшло немало листів-звернень і до Президента України, і до експрем'єр-міністра А. Кінаха, Верховної Ради України,

високих осіб Німеччини, Словаччини, Угорщини, Чехії, інших країн із тим, щоб розшукати документи, списки ромів, які насильно були вивезені на примусові роботи, в концтабори.

Вийшло так, що після того, як Україна здобула незалежність, її архіви були вивезені в Росію. Ми зверталися і в цю державу, аби її сховища привідкрили нам імена жертв Голокосту. На жаль, відповідали нам далеко не всі посадові особи.

Пошук продовжується. Сьогодні МОМ прийшла на поміч літнім людям, допомагаючи продуктами, деякими видами послуг (медичні, ремонти будинків, придбання одягу, опалення тощо). Але, цією допомогою охоплені не всі регіони України.

Швейцарія від нашої держави – далеко. Та вона сьогодні для тисяч ромів України є близькою.

Будемо вірити, що й влада в Україні знайде можливість допомогти найперше літнім людям, які пережили жахи Другої світової війни, аби вони жили достойно.

Дата 2-го серпня повинна бути для нас набатом. Не забуваймо полеглих, допомагаймо живим!

Міха Козимиренко присвятив свій вірш "І мертвим, і живим, і ненародженим" ромам – жертвам фашизму. Поезія наче вилилась із душі, бо у самого поета знищена велика родина з 37 осіб.

*... Ще в пам'яті війна
Паради-ювілеї –
І так болить струна
Душі моєї.
Ховає Бабин Яр
Трагедії сліди,
Сердець циганських жар
Веде живих сюди.
У цій святій землі –
Стонадцять націй,
А з піднебесся десь*

Таке болюче – кру...
Тут справжнє все,
Нема тут декорацій,
Лиш кров і зойк
У Бабинім Яру!
Тут тисячі могил
Знедоленим і гнаним,
Нема гранітних брил
Розстріляним циганам.
Тут не стоять хрести,
Тут мук сумні кургани...
.. Їх розстріляли уночі
І немовлят, і посивілих,
Сльозами капали дощі,
Вітри вовками в лісі вили
І падали у рів тіла,
Прострелені хрипіли груди,
І болем повнилась земля...
Той біль в мені
Назавжди буде.
Біля чарівної Десни,
Де тив я роси
Й бачив сни,
Мого життя, моєї долі
Губилася стежина в полі...
Їх розстріляли уночі...

Лише можна пожалкувати, що в країнах СНД досі ведуться дебати про необхідність спорудження пам'ятника жертвам Голокосту.

А вже давно меморіальні центри споруджено у США, Німеччині, Чехії і навіть у далекій Австралії.

День, вписаний у вічність. Вписаний чорною фарбою. І ми, суцї, мусимо зробити все, аби той пам'ятник, до зведення

якого доклали зусиль відома сім'я Золотаренків, інших ромів (і не ромів), не стояв сиротливо на Вінниччині. А був перевезений у те місце Бабиного Яру, земля якого упокоїла безневинних жертв ромського Голокосту.

*Юлія Зейкан,
Євгенія Навроцька.*

Адам Аладар, Зейкан Юлія, Навроцька Євгенія. Білий камінь з чорної катівні: Художньо-документальні оповіді, історичні матеріали, фотодокументи про Голокост ромів Закарпаття (українською та ромською мовами). – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. – 176 с.:іл.

ISBN 966-2921-20-6

Книга містить окремі документальні свідчення, а також уривки з них, які записали журналісти всеукраїнської ромської народної газети “Романі Яг” Аладар Адам, Юлія Зейкан, Євгенія Навроцька, студенти Єва Чурей (факультет журналістики Ужгородського національного університету), Альона Бругош (МАУП ім.А.Волошина), перший ромський журналіст Берті Горват, голова Закарпатського обласного молодіжного об’єднання Мирослав Горват (переклад із угорської).

Подаються також інші безцінні матеріали, зокрема й художні твори ромської літератури Марії Ілліш, яка збрала понад сотню свідчень, споминів найстарших ромів із понад півторатисячного табору міста Чопа – залізничної станції міжнародного значення, яке знаходиться на кордоні з Угорщиною...

Переважна більшість матеріалів зберігає мову та стиль авторів.

ББК 84(4УКР-ЗАК) 6-44
УДК 821.161.2-34

Зміст

Від авторів	3
Сходинки Параїмосу. Аладар Адам, Євгенія Навроцька.....	5
Частина I. Живі свідчать	
Голгота свалаявської ромки.....	15
Жорна долі.....	26
Не думала аж на старість проситиму помочі... ..	31
Відібрали материнське тепло, ласку.....	34
Земля рухалася і кров виступала наверх.....	35
Документ про перебування в таборі – порвали.....	37
Пішки діставався додому.....	38
Коваль Понго підкову кує – душа радіє. А як згадує – сльози краплюють... ..	39
«Чому ромам нема спокійного місця на Землі? Я задумуюся над цим не сьогодні...».....	41
Одна з тих, котрі відходять... ..	44
Ми пораз втішаємось, що іншим ромам живеться ще гірше.....	47
Чому нас так не люблять?.....	48
Діда мого танк роздавив.....	50
Вірші – на батькову могилу.....	54
Тривожна молодість Божени.....	58
Дерев'янки – знак жаху.....	61
Кривава сорочка на тілі України.....	63
Музика... крізь ґрати.....	66
Співчували їй гори.....	69
Правда – молодим ромам казка.....	70
Вибух забрав життя.....	72
Творилося в наших горах.....	73
Під Чорною горою – радість і горе.....	77
За місце під сонцем.....	80
Частина II. Джівінде ворбін	
Голгота свалаявакері ромні.....	87
Серел анда песко терніпен.....	87
Серел пала песко пграл Василя.....	90

Жорна вунжиря.....	97
Чи думіндьом (гіндисардем) про пгуріпе мангава жутипе...	101
Лине ла деякоро татіпе ай лачіпе.....	104
О ковачі Понго петала керел – е вовді лошал.	
Ай кана гінди е асва фулин... ..	106
Состар ле ромен най чендешо тган пре кади лума?	
Ме думінав (гінди) пре када на ададівесутно.....	108
Мійре папос тасадя о танко.....	111
Шукар лава – пре дадескоро мурмунці.....	114
Каштуне – знако грезо.....	118
Ратвало гад пре маса ла Українако.....	119
Музика... пріг е бар.....	120
Сонусарнас амен е пляя.....	123
Чачес – терне роменге параміси.....	124
О пушкавібе лас о трайо.....	126
Со кердьолас анде амаре пляя.....	127
Тела Кали плай – лош ай біда.....	130
Пала тган пашо кгаморо.....	133
Частина III. Документи та матеріали.....	137
<i>День, вписаний у вічність. Юлія Зейкан, Євгенія Навроцька.....</i>	<i>167</i>

Літературно-документальне видання

Адам Аладар

Зейкан Юлія

Навроцька Євгенія

БІЛИЙ КАМІНЬ З ЧОРНОЇ КАТІВНІ

Художньо-документальні оповіді, історичні матеріали,
фотодокументи про Голокост ромів Закарпаття

Авторська редакція

Комп'ютерне забезпечення Н. Азарова, Г. Юречко

Коректори А. Адам, М. Самборська

Підп. до друку 22.12.06. Формат 60x84/16. Офсет. Папір офс. № 1.

Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 10,23.

Ум.фарб.-відб. 10,46. Обл.-вид. арк. 11,5.

Замовлення 236. Тираж 1000 пр.

КП "Ужгородська міська друкарня".

88005 Ужгород, Руська, 13.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру

серія ДК № 2431 від 08.02.2006 р.